

Utrecht met HisGis

Een onderzoek naar bezitsverhoudingen in het Nedersticht van Utrecht in de Middeleeuwen

Bezit

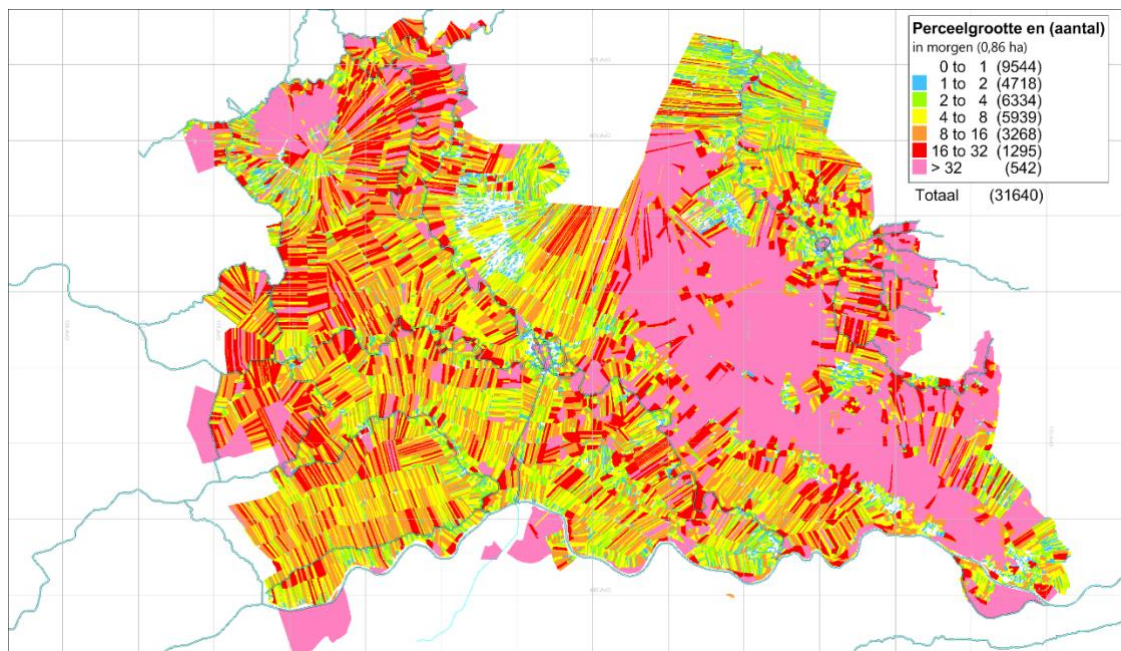
Bezitsverhoudingen zijn voortdurend in beweging, en toch blijkt er op de lange termijn een regelmatig patroon te zien dat ons de situatie van minstens vijf eeuwen geleden onthult. Voor zover de verstedelijking niet heeft toegeslagen, is het systeem van de elfde- en twaalfde-eeuwse ontginningen langs de Vecht en elders in de provincie Utrecht nog duidelijk in het kaartbeeld te herkennen. Hoewel er steeds andere mensen op die percelen hebben gewoond en gewerkt, zijn de oorspronkelijke erfscheidingen al eeuwen ongewijzigd en ligt hun verandering ook niet in de verwachting. Maar niet alleen de lijnen op de kaart, ook de namen van families en vooral instellingen zijn nog duidelijk terug te vinden via de reconstructie van historisch grondbezit. De daarbij gebruikte methodiek is een combinatie van een methode die 'Rückschreibung'¹ heet vanaf het oudste kadaster van Nederland uit 1832 en in het geval van de provincie Utrecht de verwerking van twee eerdere kadastrale registraties: het bisschoppelijk kadaster of Morgengeld van het midden van de 15^e eeuw en het Habsburgs kadaster of Oudschildgeld van bijna een eeuw later. De kadastrale kaart van 1832 en de daarbij behorende tabellen, de Origineel Aanwijzende Tafels, van het oudste kadaster van Nederland, vormen het uitgangspunt van deze reconstructie, waarin door koppeling van gegevens uit zoveel mogelijk transacties de percelen uit die eerdere kadasters in kaart worden gebracht en de vroegere bezitters worden terug vervolgd tot diep in de Middeleeuwen.

Ad van Ooststroom is zeker tien jaar geleden voor de provincie Utrecht begonnen met dit procedé, dat uiterst bewerkelijk en tijdrovend is maar dankzij GIS software uitvoerbaar is en tot verrassende resultaten leidt. Iedere transactie, zoals koop en verkoop, verpachting, vererving en erfdeling, lijfrente, belasting, ruil, onderpand en hypotheek en ook feodale belening – want tot het einde van het *Ancien Régime* bestond het middeleeuwse leenstelsel nog – moet tot zover mogelijk terug in de tijd als 'record' worden genoteerd en genummerd, zodat tenslotte een gigantische digitale kaartenbak ontstaat, die zonder de computer niet meer valt te hanteren. Gelukkig wordt het hulpmiddel daarvoor geleverd door GIS, wat Geografisch Informatiesysteem betekent. Met behulp van de GIS software werden eerst de kadastrale kaarten van 1832 gedigitaliseerd tot een digitale kaart van de provincie Utrecht in 1832, bestaande uit ongeveer 31000 percelen binnen 98 kadastrale gemeentes, in totaal ongeveer 172.000 morgen. Aan ieder van deze percelen kan informatie uit oudere historische registraties worden toegevoegd. Ook kunnen pre-kadastrale kaarten in het GIS worden ingelezen, waardoor de gegevens uit deze kaarten ook aan het GIS kunnen worden toegevoegd. Een GIS bestaat uit meerdere kaartlagen: naast de laag waarin de perceelinformatie wordt verzameld, zijn er lagen voor andere geografische elementen zoals

¹ Een Duitse term, omdat de methode voor het eerst is gebruikt door Duitse onderzoekers, zoals (niet als eerste maar wel meest spraakmakende) Manfred Balzer in verband met de omgeving van de stad Paderborn: Manfred Balzer, *Untersuchungen zur Geschichte des Grundbesitzes in der Paderborner Feldmark*, München (Fink) 1977, Münstersche Mittelalter-Schriften, Band 29.

rivieren, wegen, boerderijen, kastelen en huizen, en lagen voor andere indelingen zoals parochies, gerechten, ontginningen, tienden enzovoort. Ieder van deze kaartlagen bevat haar eigen karakteristieke gegevens. Wanneer al deze gegevens in een GIS aanwezig zijn, kunnen elementen uit de diverse kaartlagen met elkaar gecombineerd worden of vergeleken worden of met hedendaagse kaartlagen zoals Google Earth of Bing.

Verder kunnen er ook berekeningen worden uitgevoerd waarvan de resultaten weer gebruikt kunnen worden voor het maken van een kaart, zoals figuur 1 laat zien.

Figuur 1. Kaart van de perceelgrootte in 1832 .

Zoals de kaart laat zien, was Utrecht in 1832 verdeeld in 31640 percelen, die in zeven categorieën van omvang zijn verdeeld.

De percelen groter dan 32 morgen betreffen voor het overgrote deel nog niet verdeelde en ontgonnen gemeenschappelijke gronden in bezit van de domeinen, gemeentes of polders².

Percelen kleiner dan 1 morgen zijn het gevolg van opsplitsing van grotere percelen ten bate van turf- of kleiwinning of door afsplitsing van een groter perceel, zodat een boerderij of huis op “eigen” grond kon worden gebouwd. Ook tuinbouwpercelen rond de steden vallen in deze klasse.

Vóór de start van met name de turfwinning waren die percelen in omvang vergelijkbaar met de omliggende percelen; de grond die voor agrarische doeleinden werd gebruikt, was over het algemeen groter dan 2 en kleiner dan 32 morgen.

² Een aantal gerechten ten zuiden van de Lek en aan de westzijde van de provincie, zijn op de kaart nog niet in percelen verdeeld en zijn dus gekleurd als percelen > 32 morgen

De registers van het Oudschildgeld uit 1536, samengesteld ten bate van de inning van grondbelasting onder het Habsburgse bestuur, laten een totaal van ongeveer 20.000 percelen zien, gelegen binnen 280 gerechten, samen ongeveer 102.000 morgen, 62 % van het oppervlak van de provincie Utrecht. In de registers van 1599 zien we nog een lichte stijging van dit percentage, veroorzaakt door verdere ontginning, de zogenaamde *novalia*. Na 1599 blijft de hoeveelheid belaste grond praktisch gelijk; het restant, zo'n 35 procent, is dan wildernis en niet productieve grond.

Figuur 2 toont de verandering in het aantal percelen tussen de registratie van 1536, het Habsburgs kadaster en het kadaster van 1832. In de met C gemerkte Cope ontginningen veranderen het totaal belaste oppervlak en het totaal aantal percelen slechts in beperkte mate. Deze gerechten zijn compleet ontgonnen in 1536 en daarna worden de percelen nauwelijks meer gesplitst.

Bij de niet-Cope ontginningen was dat vaak niet het geval, ontginningen gebeurde vaak op basis van behoefte, en daar zien we een toename zowel in de hoeveelheid belaste grond als in het aantal percelen. In het geval van Maarsseveen werd het oppervlak in 1536 door ons bepaald via een fictieve hoefmaat van ongeveer 28 morgen, die bij meting in 1832 bijna 39 morgen bleek te bedragen; vanaf 1536 werd de aanslag voor het Oudschildgeld door de overheid echter niet aangepast.

GERECHT	Cope ontginn ing	Opp. gerecht 1536 (morgen)	registrati e 1536 (morgen)	aantal percelen 1536	aantal percel en 1832	verschil
Kattenbroek	C	531	486	102	93	-9%
Maarssenbroek	C	563	555	83	95	14%
Hoenkoop	C	704	684	90	96	7%
Kamerik						
Mijzijde	C	1010	996	103	112	9%
Schalkwijk	C	2044	1969	309	400	29%
Zegveld		611	591	68	98	44%
Maarsseveen		931	656	50	946	1792%
Leusden						
Hamersveld		955	350	51	110	116%
Renswoude		2321	763	49	197	302%
de Bilt						
Oostbroek		3165	1127	121	269	122%

Figuur 2

Wie verstaan we onder een bezitter?

Ons uitgangspunt is een grote kaart van Ad van Ooststroom, resultaat van vele jaren gedetailleerd onderzoek, waarop de percelen per bezitter in verschillende kleuren zijn aangegeven. Het begrip 'bezitter' vraagt enige toelichting, want dit is niet zonder meer

duidelijk. Eigendom in de juridische zin is een begrip dat aan het Romeinse recht is ontleend en pas ver na de Middeleeuwen op de rechtsverhoudingen in onze landen van toepassing werd. In de Middeleeuwen was er sprake van gebruiksrechten, maar deze konden heel verschillend van aard zijn. Een leenheer gebruikte zijn land om het aan een leenman in leen te geven, en deze op zijn beurt gebruikte het om het te verpachten in erfpacht of tijdpacht. De pachter gebruikte de grond om zijn levensonderhoud te verdienen. Alle mensen van deze drie categorieën waren op hun manier dus gebruikers van de grond. Daarnaast was er speciaal in de ontginningsgebieden van de gewesten Holland en Utrecht een vorm van gebruik die 'cope' heette, dat wil zeggen dat de grond door de gebruiker was gekocht van een hogere heer in ruil voor een jaarlijkse recognitietijns waarmee diens overheidsgezag werd erkend. De cope-boer mocht zijn land gebruiken zoals hij wilde en het ook verder verkopen en vererven.

Welke van al deze gebruikers is nu in ons verband als bezitter aangeduid? Dat is de persoon of instelling die omstreeks 1400 over de grond beschikte bij wijze van eigendom; deze kon de grond verkopen, verpachten, belasten met een hypotheek of vererven. Het lijkt erop dat de heffer van de 15^e-eeuwse grondbelasting in het Nedersticht, het Morgengeld, ook met dit probleem heeft geworsteld: wie moest nu eigenlijk aangeslagen worden? In de registratie van het 16^e-eeuwse Oudschildgeld werden systematisch de bezitter en de gebruiker genoemd; de bezitter was echter belastingplichtig. Op onze kaart wordt steeds de hoogste bezitter getoond, die dus meestal niet de gebruiker was.

GERECHT	Cope ontginning	Opp. gerecht (morgen)	Aantal bezitters 1536	Aantal gebruikers 1536	gemiddeld gebruik (morgen)
Kattenbroek	C	531	77	73	7
Maarssebroek	C	563	59	43	13
Hoenkoop	C	704	66	39	18
Kamerik Mijzijde	C	1010	65	49	21
Schalkwijk	C	2044	211	107	19
Zegveld		611	49	36	17
Maarsseveen		931	36	37	25
Leusden Hamersveld		955	48	37	26
Renswoude		2321	24	35	66
de Bilt Oostbroek		3165	52	62	51

Figuur 3: Grondbezit en grondgebruik per gerecht.

Deze tabel laat voor 10 gerechten in het Habsburgs kadaster het aantal bezitters en gebruikers zien binnen dat gerecht; ook hier zijn grote verschillen per gerecht zichtbaar. Opvallend is dat in de meeste gerechten het aantal grondbezitters groter is dan het aantal gebruikers

De grote kaart is zo opgezet dat de oorspronkelijk bezitter zichtbaar wordt gemaakt; als grond in leen wordt uitgegeven, wordt de leenman de bezitter; de kaart toont echter de "kleur" van de leenheer. Bij uitgifte van de grond in tijns wordt de tijnsman de bezitter; de relatie tussen de tijnsman en de tijnsheer is echter een andere dan tussen leenman en leenheer: de tijnsman

heeft een veel grotere mate van beschikkingsrecht over zijn grond dan de leenman over de zijne.³ De keuze van de kleuren en arceringen in de kaart heeft als primair doel het ondersteunen van het onderzoek naar bezit en bezitsverhoudingen; iedere bezitter heeft op deze kaart zijn eigen kleur en de verhoudingen kunnen door een specifieke transparante arcering als extra kaartlaag de bezitsverhouding zichtbaar maken. Bezit van een klooster kan bijvoorbeeld ook tijsroerig zijn aan een van de kapittels. In dat geval wordt het perceel gekleurd met de kleur van dat klooster en zullen omliggende percelen die niet tot het bezit van dat klooster behoren, door hun andere kleur deze tijsroerigheid zichtbaar maken. Het GIS kan met behulp van de bij ieder perceel opgeslagen gegevens ook kaarten samenstellen die een specifiek type informatie verschaffen, door middel van de “thematische kaarten”.

Bezit en bezitsvorming

Voordat we ingaan op specifiek grondbezit van de diverse kloosters en kapittels, moeten we eerst iets zeggen over waar grondbezit en de daartoe behorende rechten en plichten hun oorsprong vinden en hoe dit via een complex proces van schenkingen, verdelingen en ontginningen uiteindelijk geresulteerd heeft in een structuur van percelen, gerechten, tiendblokken en de daarbij behorende rechten en plichten.

Na het vertrek van de Romeinen uit West-Europa ontstond er een machts- en bestuurlijk vacuüm, waarin weliswaar hier en daar geploegd, begraasd en gejaagd werd, maar zonder dat duidelijk was op wiens grond.

In dat vacuüm hebben zich in eerste instantie de Merovingen en later de Karolingen gevestigd en later, na de verdeling van het Karolingische rijk, de Duitse koningen over de noordelijke Nederlanden; zij zagen zich als rechtsopvolgers van de Romeinen en als de bezitters van de rechten op land en water.

Een deel van hun bezit werd bestuurd en geëxploiteerd in de vorm van koninklijke hoven onder leiding van meiers; mogelijk werd ook grond in pacht uitgegeven aan derden.

Voor wat betreft het gebied van de latere provincie Utrecht, kunnen we uit sporadische akten en gegevens uit latere goederenregisters en rekeningen een reconstructie maken van hoe dit koninklijk bezit in handen is gekomen van de Utrechtse kerk, kloosters en mogelijk ook niet-kerkelijke instellingen. Dit bezit omvat naast het beschikkingsrecht over de grond ook een aantal bestuurlijke elementen, waaronder de hoge en de lage gerechtsheerlijkheid.

Het vroegste goederenregister van de Utrechtse kerk, de *Commemoratio de rebus sancti Martini Traiectensis ecclesie*, bevat een lijst van bezittingen die de bisschop liet opstellen na zijn terugkeer naar Utrecht in het eerste kwart van de 10^e eeuw, waarvan we mogen aannemen dat hij dit bezit allodiaal had ontvangen van de rijksoverheid. Het lijkt erop dat de hofmeier, koning of keizer de kerkelijke instellingen over het algemeen allodiaal begiftigde met deze bezitselementen. Als alternatief op het allodiaal uitgeven aan kerkelijke instellingen, heeft de koning of keizer delen van zijn bezit uitgegeven in leen aan graven en edelen.

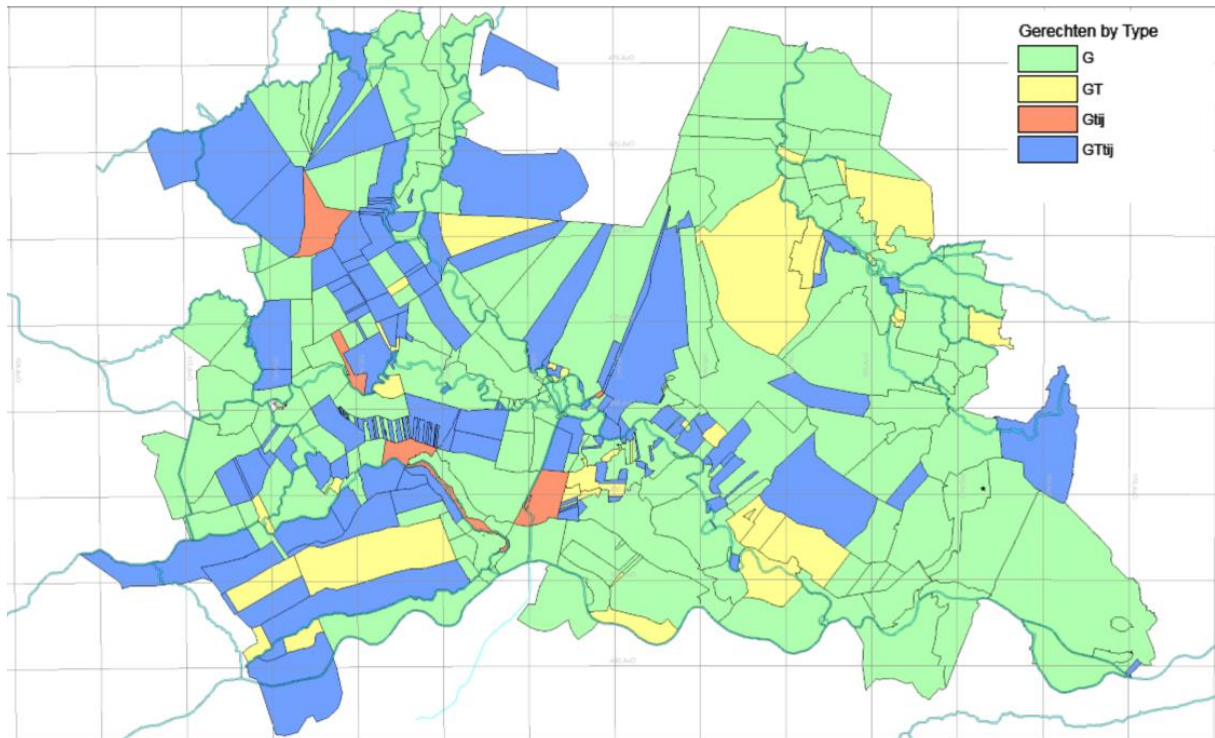
³ Zolang de tijs maar wordt betaald, kan de tijsman zijn grond verkopen of anderszins vervreemden, terwijl de leenman de toestemming van zijn leenheer nodig heeft voor verkoop of andere vorm van vervreemding.

Toen in en na de 10^e eeuw ten gevolge van een toenemende bevolking de behoefte aan cultuurgrond toenam, is successievelijk een deel van het bisschoppelijk bezit, al dan niet in combinatie met het aan de kerk toekomende recht op het tiende van de opbrengst van de grond, uitgegeven ter ontginning. Een groot deel van de aldus uitgegeven wildernis komt niet voor in de *Commemoratio* of in latere giften aan de Utrechtse kerk of de bisschop en het is niet duidelijk hoe de bisschop dat beschikkingsrecht heeft verworven. De op deze manier ten bate van de ontginning uitgegeven grond vormde ook de basis van de bestuurlijke structuur aldaar, de gerechten.

Latere bronnen laten zien hoe de opvolgers van de ontginners hun bezit van de bisschop en de graven van Holland of Gelre hielden, waarbij het aannemelijk is dat hun voorgangers dat bezit op dezelfde manier hadden gekregen. In deze latere bronnen komen de volgende combinaties van bezitselementen voor:

- Het gerecht (G),
- Het gerecht met tijns (Gtij),
- Het gerecht met tiende (GT),
- Het gerecht met tijns en tiende (GTtij),

die alle zowel in leen, pacht of erfpacht konden worden gehouden van de oorspronkelijke bezitter. Figuur 4 geeft een nog niet geheel compleet overzicht van de diverse combinaties, waarbij het opvalt dat in het westen van de provincie de combinatie “Gerecht met tijns en tiende”, de duurste vorm voor de bisschop, relatief vaak voorkwam.

Figuur 4 : De geografische verdeling van het type gerecht

De ontvangers konden dus beschikken over de gerechtelijke macht al dan niet in combinatie met een vrijstelling om tijns en/of tiende af te dragen aan de bisschop. Of deze ontginners op hun beurt deze tijns en tiende wel inden, is nog niet in alle gevallen duidelijk. Het gerecht hield in de meeste gevallen alleen het lage gerecht in; het hoge gerecht, rechtspraak over halsmisdaden, hield de bisschop over het algemeen zelf en in gerechten waar het hoge gerecht niet aan de bisschop behoorde, is er mogelijk sprake van een schenking door de koning of keizer buiten de bisschop om.

De partijen die op deze manier door de bisschop en mogelijk ook door anderen grond voor ontginning ontvingen, behoorden tot de volgende categorieën

- Seculiere personen behorende tot de stand der ministerialen, al dan niet ingeschakeld als *locatores* ofwel projectontwikkelaars
- *Locatores* ofwel projectontwikkelaars van hogere stand, beide in principe leenmannen van de bisschop
- Andere leenmannen van de bisschop
- Kloosters en kapittels

In een proces dat grotendeels buiten ons gezichtsveld ligt, werden deze stukken grond verdeeld in percelen met een bezitter van de grond, die samen met de gebruiker ervan binnen het gerecht waarin de grond was gelegen, bijdroeg aan de lokale belastingen en omslagen en

die de tijs en de tiende betaalde aan de daartoe gerechtigde partij, in 1536 in het gehele Nedersticht zo'n 20.000 percelen.

Van het grondbezit dat in de registratie van het Morgengeld in het midden van de vijftiende eeuw op perceelniveau zichtbaar wordt, mogen we aannemen dat het bezit van de oudere kerkelijke instellingen voor een deel direct teruggaat op een gift van de rijksoverheid, omdat het bijvoorbeeld al in de *Commemoratio* als perceel of groep percelen zichtbaar is; hiertoe behoort een deel van het bisschoppelijk leenbezit en bijvoorbeeld ook het bezit van het klooster Oostbroek in de Bilt dat aan de monniken geschonken werd door keizerin Mathilde.

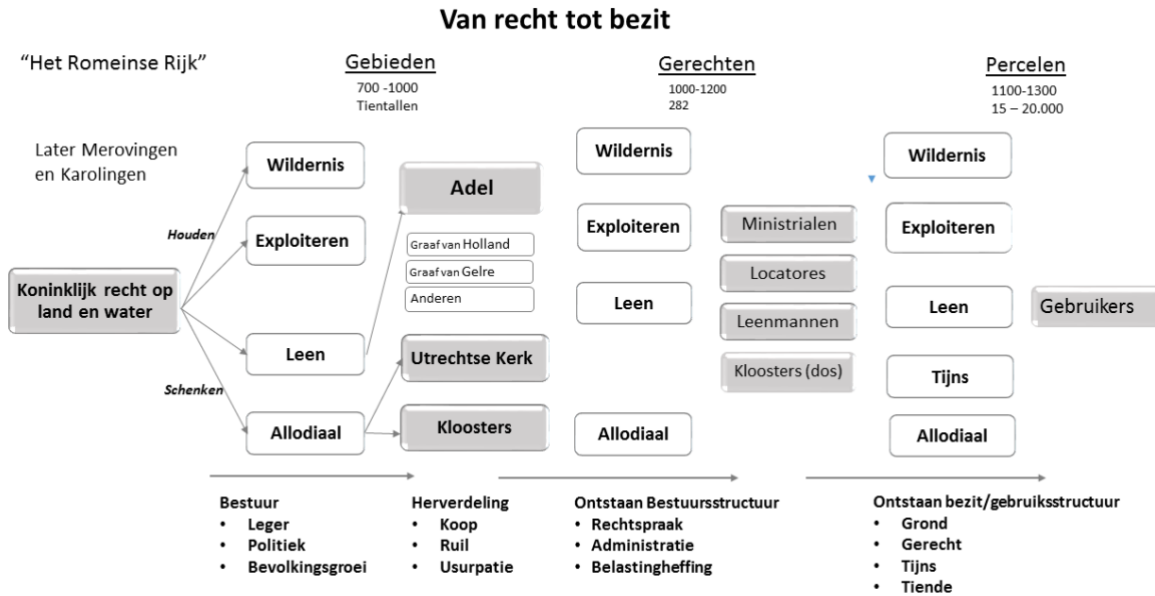
Een tweede categorie van bezit is ontstaan gedurende het ontginningsproces; kerkenakkers in de ontginningen zijn een voorbeeld daarvan, maar ook de percelen van de 'cope'-boeren en mogelijk ook bezit van de kapittels en de Sint Paulusabdij, die allen grond in leen of pacht hebben uitgegeven binnen de gerechten waarvan zij gerechtsheer waren en waarvan kan worden aangenomen dat zij een rol speelden in het ontginningsproces als *locator*. Het bezit in deze twee categorieën heeft in zeer veel gevallen onafgebroken als leen-, tijs- of pachtgoed aan deze instellingen behoord tot het einde van het feodale tijdperk, eind 18^e eeuw.

De derde categorie is grond die na de ontginning door de oorspronkelijke 'cope'-boer of zijn nazaten aan een andere partij is verkocht of geschonken. De vroege goederenregisters van de bisschop, de kapittels en de kloosters bevatten bezit uit ieder van deze drie categorieën, en het splitsen van dit bezit zoals dat in het Morgengeld zichtbaar wordt, in deze drie categorieën, is niet altijd mogelijk, vaak echter wel.

Meer dan 75 % van de gerechten had in 1400 nog een leen-, erfpacht- of pachtrelatie met die instelling die dat bezit via verdeling uit het bezit en de rechten van de Utrechtse kerk had verkregen, hoewel ook gerichte schenkingen door derden aan deze instellingen voorkwamen. Van de resterende 25 % van de gerechten zal het bezit daarvan ook voor een deel uit het voormalige bezit van de Utrechtse kerk afkomstig zijn geweest, maar dat is nog niet vastgesteld.

Niet duidelijk blijft nog hoe de verlening van de lage gerechtelijke macht al dan niet met tijs en tienden samenging met de verlening van de grond binnen dat gerecht. Werden de gerechtigden aan het gerecht ook aan de grond gerechtigd en werd deze door hen op hun beurt overgedragen aan de 'cope'-boeren? In een aantal gerechten hadden de gerechtsheren substantieel grondbezit, in andere totaal niets; hier is nog meer onderzoek nodig. In het begin van de vijftiende eeuw komen in de Morgengeld-registers veel namen voor van bezitters die duidelijk zelf niet boerden, en volgens de Oudschildgeld-registers in de eerste helft van de zestiende eeuw, gebruikte 85 % van de grondbezitters de grond niet zelf.

Het diagram in figuur 6 toont de diverse processtappen waarin gerechten en percelen zijn ontstaan uit het oorspronkelijke koninklijk bezit. Ieder gerecht en ieder perceel heeft zijn eigen weg door dit diagram gewandeld.

Figuur 5 : Stroomschema bezitsvorming

Onze vraagstelling

Ad van Ooststroom heeft de reconstructie van het grondbezit met behulp van een GIS in eerste instantie op de huidige provincie Utrecht toegepast van 1832 tot ongeveer 1400, omdat er over die tijd redelijk wat bronnen beschikbaar zijn en vòòr die tijd veel minder. Johanna Maria van Winter van haar kant werkt met gewone papieren oorkonden en akten en is juist geïnteresseerd in de situatie van de volle en vroege Middeleeuwen, en in dit verband met name in de stichting van de 11e-, 12e- en 13e-eeuwse kloosters en kapittels. Welke rol speelt de bisschop daarbij, in de vorm van een bruidsschat die hij zo’n klooster of kapittel meegeeft? Of zijn het juist particuliere weldoeners die voor grondbezit zorgen en dient de bisschop vooral voor de bevestiging daarvan en de vrijstelling van lasten en plichten? Het verlenen van rechten en vrijstelling van plichten kan dan wel eens veel belangrijker blijken dan het schenken van grondbezit of geld. Om dit te kunnen nagaan, moeten we eerst weten over welke goederen en rechten de bisschop van Utrecht in het Nedersticht beschikt en sinds wanneer.

De oudste kerken van Utrecht, Sint Salvator en Sint Maarten

De bisschop van Utrecht was niet alleen geestelijk hoofd van het bisdom Utrecht - dat ongeveer de Nederlandse gewesten ten noorden van de grote rivieren omvatte plus Zeeland maar zonder het Groninger Ommeland en het Rijk van Nijmegen – maar bovendien wereldlijk hoofd van het Nedersticht en het Oversticht, ongeveer de huidige provincie Utrecht en de provincies Overijssel, Drenthe en de stad Groningen. Dat wereldlijk gezag was afgeleid van dat van de koning of keizer, maar hoe dat historisch gezien in zijn werk is gegaan, is niet duidelijk. In andere gewesten zijn er gewoonlijk één of enkele oorkonden bewaard gebleven

waarin grond en overheidsgezag door de koning of keizer aan zo'n landsheer zijn verleend, maar voor het Nedersticht van Utrecht is er geen oorkonde met overdracht van wereldlijk overheidsgezag aan de bisschop. Voor Overijssel, Drenthe en stukken van Friesland zijn die er wel.⁴ Toch claimde de bisschop zeker sinds het begin van de ontginningen in de 11e eeuw dit overheidsgezag wel, want anders had hij niet vrijmoedig de ploeg kunnen laten zetten in de woeste gronden rondom zijn bisschopsstad, die immers tot het 'wildernisregaal' van de koning behoorden. De woeste gronden behoorden tot de fiscus en dus tot de *regalia*, de koninklijke rechten.

De Utrechtse kerk ontving echter wel allerlei gunsten van de Merovingische, Karolingische en Oost-Frankische heersers in de vorm van grondbezit en rechten, waarvan vooral de immuniteit van de kerkelijke goederen voor bemoeienis van de wereldlijke rechter van het grootste belang was. Dit hield ook in dat de Kerk als instelling voortaan zelf de rechtsmacht over de inwoners van die goederen mocht uitoefenen, niet alleen de kerkelijke of synodale rechtspraak maar ook de civiele rechtspraak met hoge en lage gerechtsheerlijkheid. Deze immuniteit verwierf de kerk van Sint Maarten door toedoen van Bonifatius in een jaar tussen 751 en 754 uit handen van de Karolingische koning Pepijn de Korte, die toen juist de laatste Merovingische koning was opgevolgd.⁵

Dat de kerk van Sint Maarten en niet die van Sint Salvator deze schenking verwierf, sprak niet vanzelf, aangezien de giften in grond die in de tijd van Willibrord door de hofmeier Karel Martel waren verleend, bestemd waren voor Willibrords klooster of munster (*monasterium*), en dat was niet de kerk van Sint Maarten maar de kerk van Sint Salvator of Oudmunster.⁶ Deze kerk, de eerste die Willibrord zelf bouwde nadat hij zijn zetel (*kathedra*) als aartsbisschop onder de Friezen in 695 had bezet, kan dus als zijn kathedraal worden beschouwd. Door toedoen van Bonifatius evenwel moet deze zetel tussen 751 en 754 naar de veel kleinere kerk van Sint Maarten daar vlakbij zijn verplaatst, zodat de giften van koning Pepijn daarheen gingen.

De schenking van Karel Martel van 723 omvatte alles wat tot de fiscus behoorde op het grondgebied van de Romeinse forten Utrecht en Vechten binnen en buiten de muren met alle

⁴ Graafschap Drenthe: OSU I nr. 179, 1024 januari 1 en nr. 181, 1025 juli 26, schenking van 'comitatum de Trente' aan de kerk van Sint Maarten in Utrecht; een graafschap in Teisterbant (Tiel en omgeving): OSU I nr. 183, 1026 juni 14, 'comitatum in Thesterbant situm'; stad Groningen met overheidsgezag, munt en tol: OSU I nr. 193, 1040 mei 21, 'predium [- -] in villa Gruoninga nuncupata in comitatu Thrente sita, [- -] cum omni eiusdem comitatus strictione, monetis, theloneis, [- -]'; een graafschap met onbekende ligging: OSU I nr. 199, 1046 mei 22, 'comitatum quendam, Agridiogen sive Umbalahe dictum'; overheidsgezag in Deventer en een graafschap in Hamaland met wel omschreven grenzen: OSU I nr. 202, 1046 augustus 23, 'in loco Thaventre dicto [- -] et cum comitatu in Hamalanda sito'; graafschap Staveren: OSU I nr. 238, 1077 oktober 30, 'comitatum quendam de Stavero'; graafschap Oostergo en Westergo in Friesland: OSU I nr. 248, 1086 februari 7, 'quendam comitatum Fresie, nomine Ostrogowe et Westrogowe'; bevestiging hiervan in OSU I nr. 254, 1089 februari 1; graafschap IJselgouw: OSU I nr. 249, 1086 april 3, 'comitatum quendam nomine Islegowe'.

⁵ OSU I nr. 40, 751 december 13 – 754 juni 5. Hoewel deze oorkonde de vorm heeft van een bevestiging van oudere rechten, betreft het naar alle waarschijnlijk een nieuwe schenking. Zie Johanna Maria van Winter, 'The first centuries of the episcopal see at Utrecht', in: *Utrecht, Britain and the Continent, Archaeology, Art and Architecture*, ed. Elisabeth de Bièvre, The British Archaeological Association, Conference Transactions XVIII, 1996, pp. 22-29, hier p. 25.

⁶ OSU I nr. 35, 723 januari 1.

omringende land en waterlopen, en wat Utrecht betreft, ook de 'graveninge' van de weide (*cum illo pascue graveningo*). Cees Dekker heeft voorgesteld om deze 'graveninge' op te vatten als een gegraven water, en wel als de oude loop van de Vleutense Wetering, die al onder de hofmeier Pepijn de Middelste zou zijn aangelegd om de vele kronkels van de Leidse Rijn af te snijden ten behoeve van handels- en militair vervoer.⁷ De weide moet dan in dit verband worden opgevat als de latere Hoge en Lage Weide en de Hof ter Weide, die respectievelijk in handen raakten van de Utrechtse burgerij en de Johannieters van het Sint Catharijne convent. Een ander stuk land dat vermoedelijk tot deze schenking behoorde, was de Galgenwaard tussen Utrecht en Vechten, die in 1232 door bisschop Wilbrand aan het vrouwenklooster van Sint Servaas werd geschonken.⁸

De fiscale tiende

Een andere schenking is die van 753 door koning Pepijn van alle tienden of alle tiende deel van de fiscale goederen met hun horigen en van alle tollën en handelstransacties, waarbij men erover kan twisten of dit alleen op een tiende deel van de opbrengst slaat of ook op een tiende deel van de grond.⁹ Wat betreft de tollën en transacties moet het wel op de opbrengst slaan, maar voor de grond kan wel degelijk gedacht worden aan een zekere lokalisering. Tenminste voor Dorestad doet een bevestigingsoorkonde van 815 door keizer Lodewijk de Vrome vermoeden dat het hierbij ook om een stuk grond gaat, waar 'mannen van die kerk' wonen onder voogdij van de kerk van Sint Maarten en samen met vreemde kooplieden op dat tiende deel vrijgesteld zijn van een bepaalde belasting die zij *giscot* noemen.¹⁰ Bij de belasting *giscot* kan men denken aan *droit de gîte*, een logeerbelasting voor het geval dat de vorst of bisschop daar komt afstappen.

Dat het bij deze schenking niet alleen om opbrengst maar ook om landbezit zou gaan, is door historici meestal niet ingezien. In de Leidse dissertatie van Jan Kusters uit 1899, *Het oude tiendrecht*, wordt betoogd dat het hier om de invoering van de kerkelijke tiende zou gaan, die voortaan ten gunste van de kerk van Sint Maarten geïnd zou mogen worden. Het betreffende zinnetje uit de schenking van 753 over *omnem decimam de terra* wordt hier samengevat als "een tiende dus van de inkomsten der kroon, eene gift waarschijnlijk gedaan met de strekking, het voorbeeld aan de bevolking te geven."¹¹ Dit berust echter op een verkeerde vertaling, want

⁷ C. Dekker, 'Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14^e eeuw', in: *Feestbundel Blok* (Hilversum, Verloren, 1990) pp. 60 – 75, speciaal 70-71.

⁸ J.J. van Moolenbroek, 'Servatius en Johannes. Over de vroegste geschiedenis van het vrouwenklooster van Sint Servaas', in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1997*, pp. 169 – 203, speciaal p. 174, en OSU II nr. 848, anno 1232.

⁹ OSU I nr. 43, 753 mei 23: - - - ut omnem decimam de terra seu de mancipiis aut de teloneo vel de negotio aut undecumque ad partibus fisci census sperare videbatur, sicut diximus omnia decima partem - - ; bevestigd in OSU I nr.45, 769 maart 1.

¹⁰ OSU I nr. 56, 815 maart 18: - - - et ut homines ejusdem ecclesie sub mundeburdo et tuitione ipsius aeccliesie existerent, necnon et in ripis in Dorestado; ut nec bannum nec fredum aut conjectum, que ab ipsis giscot vocatur, contingere aut exactare presumeret, - - - nec ullo modo eis in aliqua re calumpniam generare quis presumeret, qui in illa decima parte vel sub mundeburdo aeccliesie sancti Martini consistunt; - -

¹¹ Jan Kusters, *Het oude tiendrecht*, dissertatie Leiden 1899, 2^e onveranderde uitgave Arnhem (Gouda Quint) 1909, p.40.

letterlijk vertaald staat er: 'dat [wij hebben afgestaan en bevestigen] het gehele tiende deel van de grond en de horigen en de tol en de negotie of waar het ook maar blijkt te vallen onder de belastingen in de gebieden van de fiscus, zoals wij hebben gezegd het gehele tiende deel.' Het gaat dus om een tiende deel van alle belastbare grond met bewoners en tollers en transacties van de fiscus, niet slechts om een tiende van de inkomsten van de kroon. Verderop komen wij te spreken over de kerkelijke tiende en de inkomsten die daaruit voor de kerk van Sint Maarten voortvloeiden.

De schenking van 753 aan de kerk van Sint Maarten heeft net als die van de immuniteit tussen 751 en 754 de vorm van een bevestiging van een nog oudere schenking, waarbij Karolingische voorgangers van koning Pepijn dit recht ook al geschonken zouden hebben. Maar dat is onwaarschijnlijk, omdat een oudere schenking zeker Sint Salvator zou hebben gegolden en niet Sint Maarten..

De kerk van Sint Maarten en de Bovenkerk bij Dorestad.

Schenking van grond is zeker aan de orde in 777, als Karel de Grote aan de kerk van Sint Maarten stroomafwaarts van Dorestad de nederzetting Leusden in de gouw Flethite aan de Eem met vier wouden aan beide kanten van de Eem schenkt en bovendien aan de Bovenkerk (*Upkirika*) stroomopwaarts van Dorestad een terrein van honderd *perticas* aan alle kanten van die kerk en een eiland of weerd ten oosten van die kerk tussen Rijn en Lek en ook het oevergeld op de Lek.¹² De lengtemaat *pertica* is bij ons ongewoon maar blijkt elders in West-Europa 15 voet lang te zijn. Als we de voet op 30 cm stellen, zou een *pertica* 4.50 m. zijn en 100 *perticae* 450 meter. Als de *Upkirika* het middelpunt vormt van een kring met een straal van 450 m. ligt daar dus een stuk kerkenland met een middellijn van bijna een kilometer in de oksel van Rijn en Lek.

Bisschop en kapittels

Deze en eerder genoemde goederen werden geschonken aan de Kerk van Utrecht als instelling en kwamen daarmee onder beheer van de bisschop. Maar hij mocht ze niet alleen voor zichzelf gebruiken maar moest er ook de kerkgebouwen en het personeel van de kerk mee onderhouden. Oorspronkelijk was dat waarschijnlijk een ongedifferentieerde groep geestelijken, maar toen bisschop Balderic omstreeks 920 uit ballingschap tijdens de Vikingentijd in Utrecht terugkeerde, moet hij uit die hele groep twee subgroepen hebben gevormd, de kapittels van Sint Maarten en Sint Salvator, voor het eerst genoemd in 944.¹³ Voor hun levensonderhoud aten zij in het begin mee van de bisschoppelijke tafel, maar in de loop van de 10e eeuw trad er geleidelijk een splitsing op tussen de tafel van de bisschop en die van de kerk. De tafel van de kerk voorzag in het onderhoud van de kanunniken, waarbij in de loop van de tijd nog een nadere verdeling per kapittel optrad tussen de tafel van de proost en die van de overige kanunniken.¹⁴

¹² OSU I nr. 48, 777 juni 8.

¹³ OSU I nr. 106, 944 juli 17.

¹⁴ Eerste schenking aan de kanunniken van Sint Maarten en Sint Salvator afzonderlijk, waarbij ook de proost wordt genoemd: OSU I nr. 145, 996 september 26. Zie verder Ellen Palmboom, 'Mensa episcopalis en mensa

Het bleef echter niet bij de twee kapittels van Sint Maarten en Sint Salvator, want in het midden van de 11e eeuw richtte bisschop Bernold drie nieuwe kapittels op ter verzorging van de eredienst in de drie kerken die hij in de stad Utrecht stichtte in een kruis rondom het graf met de ingewanden van de in Utrecht op tweede Pinksterdag 1039 gestorven keizer Koenraad II, in de nieuwe Domkerk van bisschop Adelbold. Om het kruis te vervolmaken, bracht hij ook het al door zijn voorgangers Ansfried en Adelbold gestichte en hervormde Benedictijner klooster op de Hohorst bij Amersfoort over naar de stad, waar deze Sint Paulus-abdij de zuidelijke punt van het kerkenkruis ging vormen,¹⁵ naast de nieuwe kapittelkerken van Sint Pieter, Sint Jan en Sint Marie in het oosten, noorden en westen van de stad. De kerken van Sint Pieter en Sint Jan werden al door bisschop Bernold zelf gewijd, naar men aanneemt in 1048 en 1049, maar die van Sint Marie, gebouwd op een drassig stuk land vlakbij een oude Rijnbedding, moest nog een paar generaties wachten op de activiteiten van de bisschoppen Koenraad, Godebald en Andries.¹⁶

Er waren dus sinds het midden van de 11e eeuw in de stad Utrecht vijf kapittelkerken met colleges van kanunniken, die allemaal onderhouden moesten worden, en één klooster waarvoor datzelfde gold. Waarvan leefden zij? In de 12e eeuw en later kwamen er nog verschillende kloosters bij, waarover later.

Het Goederenregister van 948.

Alles bij elkaar blijkt de Kerk van Utrecht als instelling toch na de verwoesting door de Vikingen in de 9e eeuw en de terugkeer van de bisschop omstreeks 920 een groot aantal stukken grond te kunnen claimen, dat op usurpatoren moet worden teruggewonnen en in 948 door koning Otto I tegenover bisschop Balderic bevestigd wordt.¹⁷ De geestelijken van de kerk van Sint Maarten, in ballingschap eerst in Sint Odiliënberg en daarna in Deventer tijdens de Viking-invasies, hebben dan een Goederenregister opgesteld van het grondbezit dat ze tot hun vertrek uit Utrecht ca. 850 in het westen van hun bisdom hadden verworven en van enige rechten die ze na hun terugkeer alsnog opeisen.¹⁸

capituli. Enkele opmerkingen over het ontstaan van aparte vermogens voor bisschop en kanunniken van de Utrechtse domkerk in de tiende en elfde eeuw', in: *Ad Fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft*, Amsterdam (Verloren) 1984, pp. 69-82. Zie ook E. N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde – veertiende eeuw)*, Hilversum (Verloren) 1995, pp. 54-55.

¹⁵ OSU I nr. 209, 1050 juni 26. Deze oorkonde wordt tegenwoordig niet meer voor vals versleten maar geldt als echte bevestiging van de verplaatsing en van het tot dan toe verworven goederenbezit van deze abdij. Zie Charlotte J.C. Broer, *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000 – ca. 1200)*, Utrecht (C.J.C. Broer) 2000, p.42.

¹⁶ Aart J.J. Mekking, 'Een kruis van kerken rond Koenraads hart', in: *Utrecht kruispunt van de middeleeuwse kerk*, Zutphen (De Walburg Pers) 1988, pp. 21-53. Over de kerk van Sint Marie: H.M. Haverkate en C.J. van der Peet, *Een kerk van papier. De geschiedenis van de voormalige Mariakerk te Utrecht*, Zutphen (De Walburg Pers) 1985.

¹⁷ OSU I nr. 111, 948 april 1.

¹⁸ P.A. Henderikx, *De beneden-delta van Rijn en Maas. Landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000*, 2 delen, Hilversum (Verloren) 1987, deel I pp. 122-123, 'Commemoratio de rebus sancti Martini Traiectensis ecclesie, que iam olim a fidelibus tradite sunt'.

Blijkens deze *Commemoratio*, het Goederenregister van de kerk van Sint Maarten dat in 948 door koning Otto I wordt bevestigd, bezit deze kerk her en der in het Nedersticht van Utrecht stukjes grond, die grotendeels berusten op oudere schenkingen en soms namen dragen die helaas nu niet meer exact op de kaart zijn aan te geven. Behalve de giften van Karel Martel van 723, die eigenlijk aan het *monasterium* van Sint Salvator waren gedaan, zijn dit vooral de gelokaliseerde stukken grond uit de schenking van 753 aan de kerk van Sint Maarten van een tiende deel van alle fiscale goederen binnen het bisdom.

De lijst begint met Dorestad (*Dorstad* in de goederenlijst, *Dorsteti* in de oorkonde), dat in 948 intussen Wijk (bij Duurstede) heet en behalve de Bovenkerk of *Upkirica* met toebehoren en met omliggend land en water op een eiland of weerd tussen Rijn en Lek en naast een ander eiland bij Beusichem in de richting van Rijswijk, ook een tiende deel van de handelswijk omvat, evenals de grond van de Holleweg (*Holanwehg*) tot *Fengrimahuson Ham*, in de volksmond *Rec*. Het is jammer dat we die plaatsnamen niet kunnen thuisbrengen,¹⁹ want misschien behoort die grond later tot de landerijen van de hof van de proost van Oudmunster ten noordwesten van de stad Wijk. Het eiland met de *Upkirica* en omliggende grond kan het gebied zijn waar de mannen van de kerk en de kooplieden die zich er hebben gevestigd, vrij zijn gesteld van de belasting *giscot* uit de oorkonde van Lodewijk de Vrome van 815. Het is heel waarschijnlijk dat het later is weggespoeld zoals de *Upkirica* zelf, toen de Lek steeds breder werd.

Iets meer houvast hebben we met de volgende plaatsen uit het goederenregister: de kerk van Rijswijk met bijbehorend land en drie andere hoeven, en *Lote*, waar Sint Maarten drie kerken (misschien een verschrijving?²⁰) met omliggend land bezit en bovendien zeven hoeven, exclusief de koninklijke tiende (*excepta regali decima*). *Lote* is Leut, waar het Leuterveld tegenover Wijk aan de andere kant van de Kromme Rijn vanouds aan de kerk van Utrecht behoort. Dit bezit berust dus niet op de schenking van een tiende van alle fiscale grond, zodat men zich kan afvragen waarop dan wel. Onze vermoedens daaromtrent vragen om een aparte beschouwing. We komen daar straks op terug. .

De hof van Deutz

Omstreeks 1001 schenkt keizer Otto III de koninklijke domeinen Wijk, Werkhoven en Odijk met hun hoge en lage rechtsmacht aan aartsbisschop Heribert van Keulen, die ze op zijn beurt in 1019 doorgeeft aan de door hem gestichte abdij van Deutz. Die domeinen vormen dus enclaves binnen het nog allerm minst afgeronde gebied van de bisschop van Utrecht, wat voor de bisschop des te nadeliger is wanneer de abdij van Deutz in 1256 deze hoven verkoopt aan

¹⁹ Henderikx, *Beneden-delta*, p. 95 nr. 48, lokaliseert *Fengrimahuson* heel algemeen in het gebied van de Kromme Rijn, Boven-Lek en Boven-Hollandse IJssel, maar dat is ons te vaag, gezien de plaatsing vlak na de *vicus Dorestad*.

²⁰ Drie kerken op een betrekkelijk klein stuk land is onwaarschijnlijk veel, zodat aan een corrupte tekst wordt gedacht. Zie D.P. Blok en A.C.F. Koch, 'De naam Wijk bij Duurstede in verband met de ligging van de stad', in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam*, 40^e jaargang, 1964, pp. 38-51, hier p. 41 noot 8. In deze noot ook een verwijzing naar twee kerken in Werkhoven in datzelfde goederenregister, wat ook op een verschrijving kan wijzen. Zie verder over de verschrijving van de drie kerken in Leut: C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen (De Walburg Pers) 1983, Stichtse Historische Reeks 9, p. 294.

de graaf van Gelre. De bisschop heeft zich hier niet zonder meer bij neergelegd, maar wordt in 1261 en nogmaals in 1262 gesommeerd om van zijn aanspraken af te zien, waar ze ook gelegen zijn, dus impliciet ook in de uiterwaarden van de Lek, waar wij de resten van de *Upkirica* zouden willen zoeken. In 1322 wordt Zweder van Abcoude uit het geslacht van Zuilen door Gelre beleend met Wijk bij Duurstede, inclusief een weerd geheten Roodvoet en een andere weerd geheten de Grevenweerd.²¹ Deze goederen worden namens Deutz en vervolgens namens Gelre door een meier beheerd, waarbij leden van het Kleefse ministerialengeslacht van Zuilen, dat zich vermoedelijk door huwelijk met een Stichtse ministerialendochter van Abcoude gaat noemen, waarschijnlijk sinds de 13e eeuw een grote rol spelen. Als Gijsbert III van Abcoude in de 14e eeuw trouwt met Johanna van Horne, sinds 1345 de erfdochter van het Brabantse adellijke geslacht van Gaasbeek, is de expansie van deze familie niet meer te stuiten en moet de bisschop zich bij deze machtsfactor in zijn Nedersticht neerleggen. Al in 1300 ontvangt Wijk bij Duurstede stadsrecht niet van de bisschop en evenmin van Gelre, maar van Gijsbert II van Abcoude.

Bezit van Oudmunster / Sint Salvator en Sint Maarten

Oudmunster is gerechtsheer van Vleuten en omgeving, waar het ook grondbezit, patronaatsrechten en tienden bezit. Dat gebied behoort immers tot de schenking van Karel Martel uit 723 aan de kerk van Utrecht, die dan nog vanuit het *monasterium* van Sint Salvator wordt bestuurd.

Vleuten komt niet in de *Commemoratio* voor, evenmin als het Romeinse fort Utrecht, in 948 de standplaats van de bisschop. Vechten uit de schenking van Karel Martel van 723 staat er wel in, met de naam *Feedna*. Het maakt dan deel uit van een complex van hofgoederen in Bunnik (*Bunninchem*), Vechten en Rumpst, die helemaal van Sint Maarten zijn.²² Het Goederenregister betreft speciaal de goederen ten westen van een lijn Dorestad – 't Goy – Werkhoven – Odijk – Bunnik, Vechten en Houten, en allerlei plaatsen die niet goed te herkennen zijn, maar ook Woerden, Maarssen en Loenersloot. De lijst is kennelijk speciaal bedoeld als verdediging tegen usurpatie uit het westen en dan met name door de Westfriese graven uit het geslacht der Gerulfingen.²³

Ten oosten van de globale lijn langs de Kromme Rijn vallen alleen het Leuterveld en Doorn, waar Sint Maarten de kerk en het hele dorp bezit. Wij vermoeden dat er toch ook twee nederzettingen links van de Rijn bij hebben gehoord: Cothen en een deel van Amerongen, die later in kerkelijke handen blijken te zijn zonder dat ze expliciet in het Goederenregister worden genoemd. Zie daarover verderop.

²¹ *Rheinisches Urkundenbuch, Ältere Urkunden bis 1100*, ed. E. Wisplinghoff, I, Aachen-Deutz, nr. 120, *deperditum* voorjaar 1000 – 1002 januari 24, Keizer Otto III schenkt aan de kerk van Keulen drie hoven in Wijk (bij Duurstede), Werkhoven en Odijk. Aartsbisschop Heribert van Keulen schenkt deze hoven aan Deutz, OSU I nr. 172, 1019 mei 3. Verkoop aan Gelre, bisschop gesommeerd om van zijn aanspraken af te zien: OSU III nr. 1550, 1261 juli 25 en III nr. 1561, 1262 februari 26. Zie Dekker, *Kromme Rijngebied*, pp. 394-396. Aldaar p. 395 ook verwijzing naar de belening van Zweder van Abcoude door de graaf van Gelre in 1322 juni 30.

²² Henderikx, Beneden-delta, p.122 linker kolom.

²³ Henderikx, Beneden-delta, p. 121 linker kolom.

Upkirica

Als we nu terugkeren naar het Leuterveld en ons afvragen van wie de kerk van Sint Maarten de zeven hoeven gekregen kan hebben, als ze geen deel uitmaken van de koninklijke tienden uit 753, willen we wijzen op de westelijke oriëntatie en de afgrenzing naar het oosten die de hele Goederenlijst kenmerken. De Kromme Rijn vormt er min of meer de oostelijke begrenzing van. Maar ligt het Leuterveld dan niet aan de andere kant van de Kromme Rijn? Doorn is ook zo'n gek geval ten oosten van de Kromme Rijn, dat we alleen kunnen verklaren door aan te nemen dat Cothen en een deel van Amerongen ten westen van de Rijn er bij horen en dat daarom heel Doorn wordt genoemd. Voor het Leuterveld hebben wij een andere verklaring: het lag niet ten oosten maar ten westen van de Rijn, toen het omstreeks 635 door koning Dagobert aan zijn pas gestichte *Upkirica* werd geschonken.

Wij zijn tot dit inzicht gekomen op grond van de geologische sporen in het landschap en de logica van de Romeinse grensfortenbouw. De reeks forten langs de *limes*, de grens van het Romeinse Rijk, was bedoeld als verdediging tegen de woeste stammen ten noorden en oosten daarvan en lag dus aan de veilige kant van de grensrivier, in dit geval de Rijn, veilig gezien vanuit het standpunt van Rome. In onze streken lagen de Romeinse *castella* oorspronkelijk dus links van de Rijn, wat zowel voor Utrecht als voor Dorestad gold. De Kromme Rijn was toen de hoofdstroom van die rivier en de Lek vormde een klein zijtakje. Maar water ligt niet stil en zo is de Lek in de loop der eeuwen breder geworden en heeft de hoofdstroom van de Rijn daardoor stroomafwaarts zodanig beïnvloed dat deze is gaan opschuiven van oost naar west. Daarbij is hij eerst in een bocht om het fort heen gaan liggen, waardoor er een eiland met de Lek werd gevormd en het fort op dit eiland terecht kwam. Vervolgens is de Rijn in verticale richting min of meer waaiervormig naar het westen opgeschoven tot voor de Eng van het boerendorp dat lag op de plaats die naar het fort ook Dorestad is gaan heten. Terwijl het Leuterveld oorspronkelijk in het veilige gebied links van de Rijn lag, kwam het door deze verschuiving rechts daarvan te liggen.²⁴

Gerechtsheerlijkheid

De bisschop van Utrecht bezat omstreeks 1400 nog steeds 112 morgen land in het Leuterveld – naast het Domkapittel met 120 morgen - en oefende er bovendien de gerechtsheerlijkheid uit (zie boven). Verreweg het grootste aantal gerechtsheerlijkheden in één hand behoorde aan de bisschop – 127 van de 282 grotere en kleinere gerechten in totaal – maar er waren daarnaast tal van kleinere gerechtsheren die het hem lastig konden maken. We noemden al de graaf van Gelre, wiens drie gerechten door de heer van Gaasbeek werden beheerd; maar daarnaast had deze heer nog twaalf gerechten op eigen naam in het noordwesten van het Nedersticht, waar zijn voorgeslacht van Abcoude vandaan kwam, een geslacht van Stichtse ministerialen of dienstlieden. Ook andere oude ministerialenfamilies hadden het omstreeks 1400 tot gerechtsheer gebracht: Amstel met 5,5 gerechten, Culemborg met 2, IJsselstein-Stoutenburg met 2, Loenersloot met 2, Montfoort met 2, Ruwiel met 1, Uten Ham met 1, Vianen met 9 en Zuilen met 1 gerecht. Een machtige buitenstaander was daarnaast de graaf van Holland met 9 gerechten vooral in de zuidwesthoek van het Nedersticht maar ook in de

²⁴ Zie ook J.M.van Winter, 'Utrecht the mother of Dorestad', in: *The Medieval Low Countries* 3 (2016), p.18.

buurt van Amerongen. Kleinere adellijke geslachten speelden bovendien op kleinere schaal mee: Arkel/ Haastrecht met 1, Blois met 1 en Cuyk met 6 gerechtsheerlijkheden.

Rond 1400 is Utrecht verdeeld in 282 gerechten, die als volgt ingedeeld kunnen worden:

	Leen	Erfpacht	Pacht/ schout	Totaal
Bisschop	89	1	37	127
Kapittels & St Paulus	29	6	52	87
Holland & Amstel	14		1	15
Gelre & Culemborg	4			4
Heer van Cuyk	6			6
Heer van Vianen	9			9
Heer Gaasbeek/Abcoude			12	12
Anderen	11	1	4	16
Onbekend				6

Figuur 6: Gerechtsbezit en relatie

Gerechtsheerlijkheid vormde een bron van inkomsten, want de gerechtsheer ontving in ruil voor zijn rechtspraak een deel van de opgelegde boeten, dikwijls een derde deel. Het ging bij de bisschoppelijke gerechten om processen van civielrecht dat juist de kerkelijke goederen betrof, want aangezien zij immers sinds de tijd van Bonifatius immuniteit van de wereldlijke rechter genoten, kon de bisschop hier zelf de rechters aanstellen. Het ging hierbij niet om kerkelijk of synodaal recht, want daarvoor had de bisschop een aparte organisatie met aartsdiakonaten ingericht. Daarentegen vielen de niet-kerkelijke goederen wel onder wereldlijke rechters. In veel gevallen had de bisschop zijn immunitaire rechtsmacht echter in leen gegeven aan een wereldlijke heer, zodat de rechtsmacht dan toch weer bij een seculiere persoon berustte.

Tegenover de wereldlijke gerechtsheren had de bisschop toch een grote plek ingeruimd voor zijn kapittels en voor enkele oude kloosters. Het Domkapittel had 21 gerechten, Oudmunster 26 in en om Vleuten en verder naar het westen; en van de jongere kapittels had Sint Pieter 9, Sint Jan 10 en Sint Marie 15 gerechtsheerlijkheden, in stukjes overal verspreid door het Nedersticht. Het oudste klooster, de Sint Paulusabdij, oorspronkelijk gesticht door bisschop Ansfried in 1006 op de Hohorst bij Amersfoort en door bisschop Bernold kort voor 1050 naar de stad Utrecht verplaatst, had 10 gerechtsheerlijkheden. Het ontginningsklooster Sint Laurens in Oostbroek van een eeuw later, 1125, had er drie, en de Sint Stevensabdij in Oudwijk, gesticht in 1173, slechts één.

Grondbezit

Een gerechtsheerlijkheid bracht voor de gerechtsheer inkomsten op, vaak een derde van de gerechtsboeten. Andere vermogensbestanddelen waren daarnaast grondbezit, tijs en kerkelijke tienden. Tijnzen, zoals de recognitietijns die cope-boeren betaalden, brachten niet veel op, maar grondbezit en tienden des te meer.

Bezitter	Erfpacht	Leen	Pacht	Pacht*	Peertjes geld	Rogge	Wildernis	Totaal
Bisschop	2532	9681	3357	655	1945	854	4791	23815
Kapittel Oudmunster	770	1218	1437	1021				4446
Kapittel St Jan	550	84	961	983				2578
Kapittel St Marie	525	92	1474	345				2436
Kapittel St Pieter	525	38	814	817				2194
Kapittel ten Dom	1411	1194	2517	1143				6265
St Paulusabdij Utrecht	57	1801	689	18				2566
Totaal	6372	14108	11249	4982	1945	854	4791	44300

Figuur 7: Grondbezit in morgens (de categorie Pacht* is nog niet met behulp van de pachtboeken geverifieerd, het is zeer waarschijnlijk dat ze tot die categorie behoren, van de St Paulusabdij ontbreken de pachtboeken)

Opgemerkt moet worden dat deze getallen niet absoluut zijn maar ongeveer 90% van het totale bezit weergeven, aangezien het onderzoek met GIS nog niet klaar is. Verder omvat dit bezit niet alleen grond in eigen beheer maar ook grond die is verpacht of beleend. Met name de bisschop heeft veel grond in leen uitgegeven, in het bijzonder grond van oude hoven, dus in dorpen die al in de *Commemoratio* of de oudste koninklijke giften worden genoemd. Op onze kaart worden deze bezittingen aan de bisschop toegerekend, niet aan zijn leenmannen.

Wat de kapittels betreft, heeft het Domkapittel omstreeks 1400 in leen uitgegeven: in Doorn 347 morgen, in Cothen 148 morgen, Amerongen 131 morgen, Neerlangbroek 97 morgen en Werkhoven 88 morgen. Er ligt in al deze dorpen ook veel grond in erfpacht en pacht van dit kapittel, met erfpacht bovendien in de parochie van de Geertekerk buiten de muren en IJsselstein: 272 en 196 morgen. Erfpacht brengt niet veel op, maar pacht des te meer, zoals de 306 morgen in Cothen en 274 morgen in Amerongen.

Maar hoe komt dit kapittel hieraan? Want Cothen en Amerongen staan niet in de *Commemoratio* of latere schenkingen. Wij vermoeden dat ze tot het grote dorp Doorn behoren, dat wel in het Goederenregister wordt genoemd, en dan wel speciaal dat stuk van Doorn dat sinds de Romeinse tijd aan de veilige linkerkant van de Rijn heeft gelegen, in tegenstelling tot de rest van Doorn (zie boven).

Duidelijker is het beleende bezit van het kapittel van Oudmunster, Vleuten is verklaarbaar uit de schenking van Karel Martel uit 723 aan het *monasterium* van Sint Salvator van de Romeinse forten Utrecht en Vechten, en heel Woerden behoort volgens de *Commemoratio* aan Sint Maarten. De giften aan Sint Salvator en Sint Maarten zijn later geruisloos samengevoegd tot bezit van de Kerk van Utrecht.

In 753 was een tiende van alle fiscale grond in het bisdom (niet alleen in het Nedersticht) aan de kerk van Utrecht geschonken, maar dus negen tienden niet. Het blijft onduidelijk hoe de bisschop toch zoveel grond voor zichzelf en zijn kapittels kon claimen, beslist meer dan een tiende van alle fiscaal bezit in het Nedersticht. We mogen aannemen dat de hele grensstreek van het Romeinse Rijk, de *limes*, oorspronkelijk als fiscaal bezit werd beschouwd. Het hele Nedersticht viel daarbinnen, inclusief de woeste gronden. Dat er in de loop der eeuwen heel veel grond door ontginning is gewonnen, doet aan dit beginsel niet af: ook daarvan zou de kerk in theorie maar een tiende hebben mogen innen. Een oorkonde waarbij de landsheerlijkheid inclusief het wildernisregaal aan de bisschop van Utrecht is verleend, is niet bekend.²⁵

De kerkelijke tiende

Een vermogensbestanddeel dat in elk geval wel aan de kerk toekwam, was het tiende deel van de opbrengst van de oogst en het jonge vee van al het bebouwde en begraasde land, de kerkrechtelijke tiende die gold voor de hele Christenheid; wat betreft het Frankische rijk van Karel de Grote sinds het *Capitulare* van Herstal van 779.²⁶ Daarvan profiteerde de Kerk van Utrecht natuurlijk ook, zonder dat dit recht haar apart geschonken was. In de praktijk werd deze tiende door de rechthebbende instelling in tiendblokken verdeeld en verpacht of in leen uitgegeven, soms in erfpacht en soms in eigen beheer geïnd.

Bezitsverwerving na 948

Wel heeft de Utrechtse kerk na de bevestiging van het eerder verworven bezit in 948, in 953 van koning Otto I nog een aanzienlijke schenking ontvangen: het hele fiscale bezit in Muiden met de tol en de visserij in het Almere en het land dat graaf Hatto in Loenen bezat en al het koninklijke bezit aan beide kanten van de Vecht met land, bossen, waterlopen, visserij, poelen en plassen en bovendien het land waarover graaf Hatto in Eck (in de Neder-Betuwe) de hoge gerechtsheerlijkheid bezat.²⁷ Het is natuurlijk mogelijk dat het land aan beide kanten van de Vecht in deze oorkonde niet was beperkt tot de omgeving van Muiden en Loenen maar zich stroomopwaarts uitstreekte tot de omgeving van Oostbroek en dat de bisschop daaraan de vrijheid heeft ontleend om dit gebied vanaf ongeveer 1125 in ontginning te brengen. In de oorkonde staat er geen begrenzing bij, en in het woeste nog onontgonnen land was dat ook nog niet mogelijk. Pas met de ontginning konden er grenzen worden getrokken, zoals de Hollandse Rading als grens met het graafschap Holland.

Die onzekerheid over grenzen en rechten blijkt ook bij de stichting van het klooster van Sint Laurens in Oostbroek. Blijkbaar was het veen aldaar in 1122 nog in fiscale hand, want het

²⁵ Zie A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek*, Hilversum (Verloren) 1993, p. 94 noot 5, met verwijzing naar Dekker, Kromme Rijngebied, pp. 163-164.

²⁶ MGH, Legum sectio II, *Capitularia regum Francorum*, 2 delen (Hannover, Hahn, 1883-1897), Capitulare van Herstal, 779, I nr. 20, pp. 18-19, caput 7. Tienden mogen alleen worden betaald aan moederkerken, niet aan kloosters en kapellen. Volgens het Concilie van Tribur, 895, mogen tienden ook worden betaald aan nieuwe parochiekerken op pas ontgonnen land: II nr. 252, caput 14. Zie ook Jan Kusters, *Het oude tiendrecht*, dissertatie Leiden 1899, 2^e onveranderde uitgave Arnhem (Gouda Quint) 1909, pp. 16-23, 28-29.

²⁷ OSU I nr. 120, 953 april 21.

werd toen door keizerin Mathilde, echtgenote van keizer Hendrik V, met gerecht, tijns en tiende geschonken aan het nieuwe klooster dat door twee bekeerde krijgslieden (*milites*) in dat veen gesticht was.²⁸ Maar in 1125 verklaarde bisschop Godebald van Utrecht dat hij het veen Oostbroek met bijbehorend land had overgedragen aan het klooster, gewijd aan Sint Marie en Sint Laurens. Het klooster kreeg van hem de grote en kleine tienden, tijns en gerecht, en de beschikking over het reeds verworven en in de toekomst nog te verwerven land. Het kreeg vrije abtskeuze en was wegens zijn zwakke staat vrijgesteld van afdrachten en expedities voor de bisschop.²⁹ Bisschop Godebald wierp zich dus op als de oorspronkelijke bezitter van dit land, dat hij had overgedragen. De schenking van keizerin Mathilde werd niet meer genoemd. Toch moeten beide schenkingsoorkonden als echt worden beschouwd, want er werd in 1165 door keizer Frederik Barbarossa naar beide verwezen, toen hij de kloosterbroeders in zijn bescherming nam en hen in hun roerend en onroerend goederenbezit bevestigde.³⁰

Wij hebben ons afgevraagd welk conflict hierachter schuilging. Om te beginnen was schenking van goederen en rechten door een niet zelf-regerende koningin ongewoon, en verder was de verlening van kerkelijk tiendrecht niet de bevoegdheid van de koning/keizer maar van de bisschop. Aan de andere kant was het niet duidelijk of de bisschop van Utrecht zonder officieel wildernisregaal wel over de woeste grond van het veen Oostbroek kon beschikken en profiteerde hij nu indirect van de schenking van keizerin Mathilde, die hem de weg naar deze wildernis had geopend. Wij zien dit als een strijd om bevoegdheden tussen een wereldlijke en een geestelijke machthebber, die uiteindelijk in het voordeel van de bisschop werd beslist.

Een oorkonde die vermoedelijk wel als onecht moet worden beschouwd, is die van abt Ludolf, eerste abt van het klooster van Sint Laurens genaamd Nieuw Bethlehem, zogenaamd uit 1113, waarin hij uitleg geeft over het naast Sint Laurens ontstane Vrouwenklooster. Beide kloosters zouden dan al tien jaar hebben bestaan voor de officiële schenkingsoorkonden, wat zeer onwaarschijnlijk is.³¹

Cope-ontginning

De stichting van de Sint Laurens-abdij van Oostbroek was het startsein voor een reeks cope-ontginningen langs de Vecht van zuidoost naar noordwest: Herbertskop, Oostveen, Achttienhoven, Westbroek, Maarsseveen, Tienhoven, Breukeleveen. De organisatie van een cope-ontginning gebeurde op initiatief van de bisschop door aanstelling van een *locator* of

²⁸ OSU I nr. 302, 1122 maart 14. Aangezien we deze oorkonde alleen uit een afschrift kennen, is het mogelijk dat de datum van 14 maart niet correct is en eigenlijk 14 mei moet zijn, toen keizer Hendrik V en zijn echtgenote keizerin Mathilde voor het pinksterfeest in Utrecht vertoefden. Dit wordt betoogd door Charlotte J.C. Broer, *Monniken in het moeras. De vroegste geschiedenis van de abdij van Sint Laurens in het Oostbroek bij Utrecht*, eigen uitgave, Utrecht 2011, p. 22, waar ook wordt gewezen op de grote mate van handelingsbekwaamheid die koningin / keizerin Mathilde kennelijk van haar echtgenoot had gekregen en die ook blijkt uit schenkingen elders in het Rijk op haar naam. Verder vermeldt Broer op p. 23 met noot 40 op p. 245 dat er een bevestiging van deze schenking door keizer Hendrik V moet hebben bestaan, die echter verloren is gegaan..

²⁹ OSU I nr. 313, 1125 tussen januari 6 en september 24.

³⁰ OSU I nr. 447, 1165 november 25.

³¹ OSU I nr. 282, 1113 november 1. Zie Charlotte J.C. Broer, *Monniken in het moeras*, pp. 19- 20.

projectontwikkelaar, die boeren als kolonisten aanwierf om het land te ontginnen in ruil voor de vrije beschikking over hun hoeve, die zij op die manier kochten; vandaar cope ofwel koop. Als tegenprestatie werd een kleine jaarlijkse recognitietijns gevraagd. De *locator* kreeg zelf gewoonlijk geen grond maar wel gerechtsheerlijkheid en tijns en in geval van een geestelijke instelling als *locator*, bovendien vaak de kerkelijke tienden van de kolonie.³²

Het noordelijke stuk van de Vecht ten noorden van Breukelen tot Muiden, vertoonde een ander patroon van ontginningen, veel minder systematisch en ook al ouder. Bovendien was de geografische situatie hier moeilijker dan langs de Vecht van Oostbroek tot Breukeleveen door grilliger waterlopen bij het Overmeer en de Ronde Venen. Dit gebied had oorspronkelijk behoord aan de abdij van Werden aan de Ruhr, gesticht omstreeks 800 door de missionaris Liudger, Namens de abdij werden deze goederen van oudsher beheerd door een meier uit het geslacht van Amstel, dat overging in de Stichtse ministerialiteit, toen de Werdense goederen successievelijk met de bisschop van Utrecht werden geruild, vermoedelijk in de loop van de 11e eeuw. Datzelfde gold ook voor de Werdense goederen in IJsselstein, die door meiers uit datzelfde geslacht werden beheerd, die vervolgens ook tot de Stichtse ministerialiteit gingen behoren als heren van IJsselstein, een zijtak van Amstel. Toen de streek rondom het Overmeer en de buurt van de oerparochies Nederhorst en Loenen werd ontgonnen, ook al vanaf de 11e eeuw, kreeg het jonge kapittel van Sint Marie hiervan een groot erfdeel in de vorm van gerecht, tijns en tiende, overigens wat de rechtsmacht betreft samen met de heren van Amstel.³³

Werkhoven en Odijk

De ontginningen langs de Vecht vormden echter niet het enige project dat de bisschop in het eerste kwart van de 12e eeuw ondernam. In 1122 damde hij de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede af om het zuidoostelijke deel van het Nedersticht te beschermen tegen wateroverlast en rijp te maken voor ontginning. Vervolgens werd de Langbroeker wetering gegraven en werden dwars daarop de kavels uitgezet, hoewel het niet duidelijk is of hier werkelijk van cope-ontginningen gesproken kan worden. De bisschop en de domproost waren hier de rechthebbenden,³⁴ naast de abdij van Deutz. Volgens het Goederenregister van Sint Maarten, dat in 948 door koning Otto I werd bevestigd, behoorden Wijk, Werkhoven en Odijk toch voor een deel aan de Utrechtse kerk; in Werkhoven zelfs met twee kerken, al kan dit een verschrijving zijn (zie hiervoor, noot 20). Inkomsten uit de kerk van Werkhoven en de daarvan afhankelijke kapel van Odijk (maar niet de tiendrechten) werden door bisschop Wilbrand in 1233 met pauselijke goedkeuring geschonken aan de Vrouwenabdij van Sint Servaas in Utrecht.³⁵

Werkhoven en Odijk stellen ons voor raadsels, want anders dan men zou verwachten, treffen we hier omstreeks 1400 geen heer van Gaasbeek aan als vertegenwoordiger van de abdij Deutz en later de graaf van Gelre, maar de heer van Beverweerd als leenman van de bisschop

³² Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*, pp. 216-217 Breukeleveen; pp. 245-253 Oostveen en Herbertskop; pp. 263-265 Achttienhoven; pp. 265-268 Westbroek; p. 269 Tienhoven; pp. 269-270 Maarsseveen.

³³ Buitelaar, pp. 254-256.

³⁴ Zie Dekker, *Kromme Rijngebied*, pp. 188-190.

³⁵ OSU II nr. 857, 1233 juli 1.

van Utrecht . Hoe komt hij aan dit bezit, dat bovendien enige hoeven in lange opstrek tussen soortgelijke hoeven van de bisschop omvat? Dit moeten in oorsprong hoeven en rechten van Deutz zijn geweest, die zijn voorgelacht als meier beheerde tussen de acht hoeven die de kerk van Utrecht volgens de *Commemoratio* in Werkhoven bezat. Op een onbekend tijdstip heeft deze meier zich vermoedelijk van de abdij losgemaakt en de grond die hij beheerde voor een deel aan de bisschop van Utrecht in leen opgedragen en voor een ander deel voor zichzelf gehouden.

Onduidelijk is ook wat er met het dorp Odijk is gebeurd, waarvan de kerk van Utrecht in 948 een derde bezat.³⁶ Bisschop Wilbrand schonk in 1233 inkomsten uit de kerk van Werkhoven en de kapel van Odijk aan het klooster van Sint Servaas.

Kloosters

Sint Paulusabdij

Een van de vragen die wij ons stellen bij het interpreteren van de grote kaart van Ad van Ooststroom van omstreeks 1400 is de rol van de bisschop en andere schenkers bij de stichting en ontwikkeling van de kloosters.

Het oudste klooster in het Nedersticht, de Sint Paulusabdij, werd omstreeks 1000 door bisschop Ansfried gesticht als een *cellula*, een kluizenaarscel, op de berg Hohorst bij Amersfoort. Volgens de vervalste schenkingsoorkonde van 1006 (die omstreeks 1270 is gemaakt maar wel getuigt van kennis van zaken en misschien berust op een verloren origineel) begiftigde hij deze cel met alles wat hijzelf op grond van een koninklijke schenking bezat in Driel in de gouw Teisterbant, met land en horigen, en de helft van de tijns (*census*) van tol en munt in Vught en een woud in Rummel bij Vught en het vierde deel van een bos in Vughthoute. Bovendien schonk hij veertien hoeven met bossen, weiden, molens en waterlopen met horigen, inclusief de Hohorst zelf tussen Hees en Soest, die de krijgsman Garward aan Sint Maarten had geschonken (al in 828)³⁷ en een pas ontgonnen stuk grond vanaf de berg Hohorst tot Bavoort bij Leusden.³⁸

Deze schenking was een mengsel van goederen uit het eigen bezit van bisschop Ansfried en oud bezit van de kerk van Utrecht, reeds genoemd in het Goederenregister. De veertien hoeven tussen Soest en Hees waren door particuliere schenking in 828 aan het bisdom gekomen. Later kreeg het klooster een reeks particuliere goederen uit de boedel van gravin Adela [van Hamaland], vooral buiten het Nedersticht maar ook zes en een halve hoeve in

³⁶ Joseph Milz, *Studien zur mittelalterlichen Wirtschafts- und Verfassungsgeschichte der Abtei Deutz*, Köln 1970 (Veröffentlichungen des Kölner Geschichtsvereins e.V. 30), pp. 272-273 constateert ook dat Werkhoven en Odijk na 1147 niet meer worden genoemd in de administratie van Deutz. Wel was de graaf van Gelre volgens Milz in het begin van de 14e eeuw leenheer van de hoge en lage gerechtsheerlijkheid van Odijk, maar dat kunnen wij niet bevestigen: de heer van Buren bezat de gerechtsheerlijkheid over 738 morgen van Odijk en de bisschop over 23 morgen aldaar.

³⁷ OSU I nr. 59, 828 februari 7.

³⁸ OSU I nr. 162, 1006 november 18. Zie Broer, *Uniek in de stad*, over de betrouwbaarheid van de vervalste oorkonde en van de oorkonden van 1028 en 1050, pp. 239-246. Zie verder Peter A. Henderikx, *Land, water en bewoning. Waterstaats- en nederzettingsgeschiedenis in de Zeeuwse en Hollandse delta in de Middeleeuwen*. Een keuze uit de verspreide opstellen, Hilversum (Verloren) 2001, pp. 304 – 309.

Soest en drie hoeven van [haar zoon] graaf Dirk. Verder kreeg het klooster toen ook tienden van diverse plaatsen in Gelderland en het Oversticht en van Zeist en Amersfoort in het Nedersticht. Dit werd bevestigd in een oorkonde van keizer Koenraad II in 1028.³⁹

Leusden behoorde tot de schenking van Karel de Grote uit 777 en misschien behoorde daar ook de woeste grond bij die in 1006 als *novale*, pas ontgonnen land, aan het nieuwe klooster toeviel. Door ontginning heeft het klooster op de Hohorst later zelf veel aan zijn bezit bijgedragen, zoals uit de oorkonde van 1050 blijkt. Deze oorkonde werd vroeger door historici voor vals gehouden omdat er zoveel meer bezittingen in stonden dan in de echte bevestigingsoorkonde van 1028 van keizer Koenraad II; maar ten onrechte, want de uitbreiding berustte op het eigen ontginningswerk van de monniken. Ook Papendorp behoorde daarbij, voor het eerst genoemd in de oorkonde van 1050 als schenking van bisschop Bernold, en vervolgens is het uitgangspunt geworden van ontginningen ten zuiden van de stad Utrecht en in Galecop. De abdij heeft deze ontginningen vanuit haar hof in Papendorp georganiseerd en verpacht.⁴⁰ Galecop moet aan de naam te oordelen wel een cope-ontginning zijn geweest, vermoedelijk al uit de 11e eeuw. Papendorp zelf doet op grond van zijn naam vermoeden dat de monniken hier al voor 1050 een vestiging hadden, misschien de latere hof, omdat het dorp al in de oorkonde van 1050 die naam droeg en niet pas daarna naar deze 'papen' is gaan heten; andere geestelijken dan de monniken van de Hohorst kunnen we ons op deze plek althans niet voorstellen.

Sint Catharijneconvent van de Johannieters

Als we nu de kloosterstichtingen in chronologische volgorde afwerken, komen we niet meer in de 11e maar wel in de 12e eeuw bij het Sint Catharijneconvent van de Johannieter orde, naar onze mening gesticht in of kort voor 1122.⁴¹ De Johannieter orde was een geestelijke ridderorde, die was ontstaan uit een ziekenhuisbroederschap in Jeruzalem van voor de eerste kruistocht, dus voor 1096-1099. In 1122 bestond deze orde nog helemaal uit geestelijken en pas omstreeks 1130 werd het een geestelijke ridderorde, toen ridders erin werden opgenomen. Het convent in Utrecht telde echter geen ridders maar was van meet af aan een huis voor kapelaans. De zetel van de balije van Utrecht van die orde, het Sint Catharijneconvent in de stad Utrecht, lag gedurende de Middeleeuwen op wat nu het Vredenburg heet, bij de Catharijnepoort aan de Catharijnesingel.

De bezittingen van het Sint Catharijneconvent in het Nedersticht, die omstreeks 1400 tamelijk verspreid maar samen aanzienlijk waren, ongeveer 2700 morgen, kennen we alleen uit latere bronnen: de schenkingsoorkonde van de kerken en patronaats-rechten van Harmelen en Waarder door de Utrechtse ridder heer Herman van Woerden in 1293,⁴² de Opbrengstenlijst van het convent uit 1368 en volgende jaren (*Redditus domus nostre sancte Katerine*),⁴³ en de

³⁹ OSU I nr. 189, 1028 februari 3.

⁴⁰ OSU I nr. 209, 1050 juni 26. Broer, *Uniek in de stad*, pp. 247-249, 608-610.

⁴¹ OSU I nr. 308, 1122 juni 2, stadsrecht van Utrecht. Zie verder Johanna Maria van Winter, *Sources concerning the Hospitallers of St John in the Netherlands, 14th – 18th centuries* (Leiden, Brill, 1998), pp. 13-15.

⁴² *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 (OBHZ)*, deel 5, 1291 tot 1299, uitgegeven door E.C.

Dijkhof en J.G. Kruisheer (Den Haag, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 2005), nr. 2777, 1293 maart 21.

⁴³ Van Winter, *Sources*, pp. 193-387

Visitatieakten van het hoofdhuis en zijn onderhorige commanderijen uit 1495, 1540 en 1594.⁴⁴ Voor onze grote kaart van omstreeks 1400 is vooral de Opbrengstenlijst van belang, omdat daarin per parochie en per perceel de grondstukken met hun opbrengst zijn opgetekend die door pacht of in eigen beheer aan de balije schatplichtig waren. De pachtcontracten werden om de tien jaar of eerder verlengd, waarbij de pacht in natura (kippen) en diensten (turf graven) gelijk bleef, maar de pacht in geld (in *libris*, *solidis* en *denariis*) steeds werd verhoogd. Er valt daaruit dus een voortschrijdende geldontwaarding af te lezen.

Bij de visitatie van 1540, waarbij afgevaardigden van buitenlandse balijen namens de Grootmeester en het Generaal Kapittel van de orde op Malta kwamen inspecteren of de goederen naar behoren werden beheerd, verklaarde de balijer van Utrecht dat hij drie grote weldoeners had: de bisschoppen van Utrecht, de graven van Holland en de heren van Woerden.⁴⁵

Wat de heren van Woerden betreft, met name heer Herman van Woerden, kan gewezen worden op de reeds genoemde schenking van de kerken en patronaatsrechten van Harmelen en Waarder in 1293, waar de orde omstreeks 1400 ongeveer 443 en 173 morgen bezat. Heer Herman van Woerden, ridder, was een *ministerialis* of dienstman van de bisschop van Utrecht, zodat aangenomen mag worden dat deze grond en rechten oorspronkelijk van de bisschop afkomstig waren. Woerden behoorde al sinds de *Commemoratio* van 948 tot de bezittingen van de kerk van Utrecht.

Voor de schenkingen van de graven van Holland moeten we denken aan de stichting van de commanderij Haarlem door de Utrechtse kanunnik Gerard van Tetterode in 1310, die royaal door graaf Willem III van Holland-Henegouwen werd begunstigd, maar verder buiten ons bestek valt.⁴⁶

Maar wat hebben de bisschoppen van Utrecht zelf aan deze orde geschonken? Er blijft dan slechts één groot complex over: de Hof ter Weide te Vleuten met bijna 245 morgen, die geen aparte commanderij is gaan vormen, anders dan Harmelen en Waarder, maar rechtstreeks vanuit het hoofdhuis werd beheerd. Naar onze mening is dit, samen met het terrein bij de Catharijnesingel, de bruidsschat van bisschop Godebald van Utrecht geweest aan deze 'mannen uit Jeruzalem', de zeven met name genoemde *Jerosolimitani* uit de getuigenlijst van de stadsrechttoorkonde van 1122 (zie noot 41), in ruil voor de bouw van een ziekenhuis voor de burgers en bezoekers van Utrecht. Uit de Visitatieakte van 1495 weten we dat bij het hoofdhuis een ziekenhuis hoorde waar lijders aan alle kwalen werden opgenomen en verzorgd, met uitzondering alleen van melaten.⁴⁷ Bij de Visitatie van 1594 verklaarde de balijer dat hij inmiddels na de verhuizing binnen de stad naar de Lange Nieuwstraat ten

⁴⁴ Van Winter, *Sources*, pp. 392-488 (1495), pp. 489-562 (1540), pp. 563-627 (1594).

⁴⁵ Van Winter, *Sources*, p.497.

⁴⁶ Wim Cerutti, *Van Commanderij van Sint-Jan tot Noord-Hollands Archief*, Haarlem, Uitgeverij Spaar en Hout, 2007, pp. 57-61. De Latijnse oorkonde van 1310 in het *Cartularium* van Sint Jan in het Noord-Hollands Archief is gedrukt in Mario de Visser, *La Commenda di S. Giovanni in Haarlem e le chiese dipendenti*, Amsterdam 1938, pp. 8-9.

⁴⁷ Van Winter, *Sources*, p. 422.

gevolge van de bouw van het kasteel Vredenburg door Karel V in 1531 beschikte over twee kamers voor zieken, met negentien en zeven bedden.⁴⁸

Wij hebben ons telkens afgevraagd hoe de bisschop kwam aan de grond die hij aan zijn kapittels en aan kloosters schonk of ter beschikking stelde van ontginners. Wat de Hof ter Weide bij Vleuten betreft, nemen wij aan dat deze grond behoorde tot de schenking van Karel Martel in 723 aan het *monasterium* van Sint Salvator of Oudmunster in Utrecht van de forten Utrecht en Vechten inclusief de *graveninge* van de weide.

Samenvattend kunnen we stellen dat de door ons vermoede bruidsschat van de bisschop aan de Johannieters in 1122 van een terrein aan de rand van de stad en de Hof Ter Weide met ongeveer 245 morgen de aanzet heeft gegeven tot een geweldige expansie van hun goederenbezit tot de ongeveer 2300 morgen die zij omstreeks 1400 in het Nedersticht bezaten. De schenking van de kerken van Harmelen en Waarder door heer Herman van Woerden en ontginning in het veen onder de parochie van Sint Jacob buiten de muren zijn hier de doorslaggevende factoren geweest. Het Sint Catharijneconvent had gerechtsheerlijkheid noch tiendrecht, maar de daaraan ondergeschikte commanderij 's Heerenloo bij Ermelo had tiendrecht over 116 morgen in de parochie Leusden.

Sint Laurens in Oostbroek

Ongeveer in dezelfde tijd als het Sint Catharijneconvent kwam in een andere hoek van het Nedersticht het klooster van Sint Laurens in Oostbroek tot stand, waarover wij al eerder hebben bericht.⁴⁹ Deze kloosterstichting ging niet uit van de bisschop, zoals die van de Sint Paulusabdij en naar wij vermoeden ook die van het Sint Catharijneconvent, maar geschiedde door twee particuliere krijgslieden, zoals bisschop Godebald het in 1125 formuleerde in zijn schenkingsoorkonde aan dat klooster.⁵⁰

De schenking van bisschop Godebald omvatte het veen Oostbroek met aangrenzende grond en tijs, grote en kleine tienden en gerechtsheerlijkheden en de beschikking over de woeste gronden daarbij. De bisschop profiteerde zonder het te vermelden van de gift van keizerin Mathilde van de woeste gronden in dat deel van het Nedersticht dat onder het wildernisregaal viel.

De abdij was gesticht als mannenklooster maar ontwikkelde al snel een afdeling voor vrouwen, het Vrouwenklooster, dat een deel van alle goederen kreeg.

Berne

Vanwege de chronologie moeten we hier een uitstapje maken naar een abdij die niet in het Nedersticht lag, met een dochterklooster dat zelfs niet binnen het bisdom Utrecht viel, maar met hulp van bisschop Andries toch de beschikking kreeg over een uitgestrekt terrein in de parochie Doorn in de gerechten Maarsbergen en Maarn. We doelen op de Norbertijner abdij Mariënweerd bij Beesd aan de Linge, gesticht in 1129 uit het vermogen van Alvaradis van

⁴⁸ Van Winter, *Sources*, p. 598.

⁴⁹ OSU I nr. 302, 1122 maart 14, of waarschijnlijker mei 14. Zie hiervoor, noot 26.

⁵⁰ OSU I nr. 313, 1125 januari 6-september 24.

Cuyk en haar zoons Godfried en Herman,⁵¹ waaruit al in 1134 enige kanunniken overgingen naar een nieuwe stichting in Berne in Brabant.⁵² De nieuwe abdij werd door haar stichter Folcold van Berne met echtgenote Bescela begiftigd met talrijke goederen uit zijn eigen vermogen buiten het Nedersticht, maar via bisschop Andries ook met Maarsbergen “met alle gebruiksrechten die de mensen die in de wereld leven [dus geen geestelijken maar leken] alhier met recht hebben verkregen”.⁵³ Hij schonk dit als eigengoed aan de nieuwe abdij, zonder verplichtingen aan hemzelf of aan de bisschop. Omstreeks 1400 bezat Berne 1557 morgen in de gerechten Maarsbergen en Maarn in de parochie Doorn, waar zich toen een uithof van deze abdij bevond die een tijs van 1 pond per jaar aan de bisschop betaalde.

Wij vinden dit een opmerkelijk geval. Het hele dorp Doorn inclusief de gerechten Maarsbergen en Maarn behoorde volgens de *Commemoratio* van 948 aan de Utrechtse kerk. Het gebied van Berne daarbinnen was echter nog groter dan alles wat de bisschop aan anderen in leen had gegeven. Volgens een bevestigingsoorkonde van bijna een eeuw later, 1227, van bisschop Otto van Lippe, had bisschop Andries (1128-1139) in een onbekend jaar tien hoeven, gelegen in de maalschap (gerecht) van Maarsbergen en Maarn, met gerecht, tijs en tiende aan Berne geschonken.⁵⁴ Zoals we weten, was het terrein van Berne veel groter dan tien hoeven. Dit kan niet allemaal de schenking van bisschop Andries betreffen, maar moet grotendeels berusten op de schenking van Folcold. Voor de tien hoeven van bisschop Andries behoefde geen tijs te worden betaald, want daarvan kreeg Berne zelf het tijsrecht; voor de schenking van Folcold was echter wel tijs verschuldigd, een pond per jaar, te betalen in de uithof van het klooster in Maarsbergen.

Het gaat dus om twee schenkingen: die van bisschop Andries en die van Folcold, waarvan de laatste veel groter moet zijn geweest dan tien hoeven. Dit kan geen oud allodium van Folcold zijn geweest, want dan zou er geen tijs voor zijn betaald ter erkenning van de bisschoppelijke rechten. Wat dan wel? Wij denken dat de sleutel voor dit raadsel ligt in het zinnetje uit de oorkonde van 1134: “Maarsbergen met alle gebruiksrechten die leken hier juridisch hebben verworven”. Bisschop Andries, zelf uit het geslacht van Cuyk, heeft Mariënweerd als Cuykse familiestichting en haar dochterklooster in Berne willen steunen door aan Folcold een groot stuk bisschoppelijk domein vrij van verplichtingen in gebruik te geven, dat deze vervolgens als eigengoed aan Berne kon schenken. Alleen de jaarlijkse tijs van 1 pond herinnerde aan de rechten die de bisschop nog altijd op dit terrein bezat: gerecht, tijs en tiende bleven aan de bisschop. Alleen van de tien hoeven uit de andere schenking ontving Berne gerecht, tijs en tiende.

Het feit dat bisschop Otto het bijna een eeuw later nodig vond om de gift van tien hoeven door bisschop Andries aan Berne te bevestigen, zet ons aan het denken. Kan het zijn dat bisschop Otto zich had afgevraagd hoe het zat met de rechten van de Utrechtse kerk in de parochie Doorn, waaruit zo’n groot gebied was weggeschonken aan een buiten-regionaal klooster? Hij kon de tien hoeven van bisschop Andries legitimeren met een

⁵¹ OSU I nr. 327, 1129 voor september 13.

⁵² OSU I nr. 350, 1134 augustus 3.

⁵³ *Merseberch cum omnibus usibus, quos seculo viventes inibi jure optinuerunt.*

⁵⁴ OSU II nr. 763, 1227 mei 24.

bevestigingsoorkonde, maar voor de schenking van Folcold moest hij genoeg nemen met de tijns van een pond per jaar.

Vrouwenklooster Oudwijk

We keren terug naar de kloosterstichtingen binnen het Nedersticht. Iets later dan Berne, in 1135, werd het vrouwenklooster Oudwijk bij Utrecht gesticht,⁵⁵

Op 25 juli 1173 werd de kerk van Oudwijk gewijd, ter gelegenheid waarvan door Willem van Voorne en echtgenote, stichter en bouwer van deze kerk, een hoeve bij Marre (? misschien de latere uithof Meerloge tussen Woerden en Harmelen) in de richting van de Rijn werd geschonken. Deze Willem schonk aan dit klooster ook een perceel met een huis aan het Oudkerkhof in Utrecht, dat 6 ons per jaar opbracht. Verder had hij met zijn dochter Hatwyga, die non in dit klooster was geworden, 40 pond geschonken waarmee hij landerijen in Horstwerde [of Oostwerde bij Zuilen]⁵⁶ had gekocht en vier morgen bij het klooster en zes morgen in Oudwijk die hij van zijn neef Gerard voor 6 mark in pand had. Als Gerard het pand zou lossen, zou hij zijn grond terugkrijgen en zou van het geld andere grond moeten worden gekocht.⁵⁷

In 1174 verkocht Wolfram van Barneveld voor 60 pond een hoeve in Oudwijk aan het klooster, die hij tot dan toe erfelijk van de domproost in leen had gehouden. Als compensatie droeg hij twee hoeven land uit zijn erfgoed in Amersfoort in leen aan de Dom op.⁵⁸ In 1174 nam bisschop Godfried het klooster onder zijn voogdij en bevestigde het in zijn goederenbezit, en verklaarde het vrij van gehoorzaamheid aan iedereen behalve aan de bisschop. Hij voegde er een korte geschiedenis van de abdij en haar goederenverwerving aan toe, waaruit blijkt dat ze in 1135 door burggravin Mechtild van Utrecht was gesticht op haar eigen grond en door haar begiftigd met drie hoeven in Altene (?) en twee hoeven in het veen. Haar zoon burggraaf Otto schonk vijf hoeven en acht akkers bij Axemer (?) en een hoeve en vier akkers in Abcoude en vier ontgonnen hoeven in het veen. Vervolgens kreeg de abdij onder andere nog diverse hoeven in Kamerik-Mijzijde (Mi), Maarssen, Maarsseveen en Maarssenbroek en twee hoeven in Oudwijk.⁵⁹ De meeste van deze giften laten zich omstreeks 1400 op onze kaart terugvinden. Dit grondbezit kwam uitsluitend van particulieren, terwijl de bisschop er alleen voogdij, bevestiging van grondbezit en vrije keuze van abdis tegenover stelde.

⁵⁵ OSU I nrs. 474, 475, vóór 1173.

⁵⁶ C. Pijnacker Hordijk, 'Twaalf onuitgegeven oorkonden uit de 12^e eeuw', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, deel 30, 1909, pp. 198-239, hier nr. IX op pp. 220-221 en nr. X op pp. 221-222, opmerkingen over de altaar-wijdingen, met nr. X, noot 2 over Horstwerde op p. 221. Deze noot ontbreekt in de uitgave van OSU I nr. 476, die verder gelijk is. Ook de andere oorkonden staan in OSU I; alleen nr. IX niet, waarin staat dat de schenker Willem van Voorne is, met echtgenote, niet slechts Willem zonder achternaam.

⁵⁷ OSU I nr. 476, 1173 juli 25.

⁵⁸ OSU I nr. 480, 1174 september 8.

⁵⁹ OSU I nr. 481, 1174, September 8-24, onder andere 0,5 hoeve in Mi, 2 hoeven in Maarssenbroek, 1 hoeve in Maarssen, 2 hoeven in Maarsseveen.

Mi ofwel Kamerik Mijzijde stelt ons voor een probleem. In de Oudschildgeld-registratie van 1536 duikt bij die parochie in verband met het klooster Oudwijk de term 'keizerlijk tafelgoed' op, zonder dat dit te herleiden is tot oudere posten. In de middeleeuwse morgengeld-registratie komt deze term niet voor in verband met bisschoppelijk tafelgoed in Kamerik-Mijzijde. De abdij Oudwijk bezat hier in 1545 volgens haar goederen-inventaris 285 morgen, waarvan 265 morgen waarvoor een rente werd betaald, genaamd 'Des Heren Taeffelgoed'. Deze term vraagt om nader onderzoek.

Sint Servaas

Na deze kloosterstichtingen in de jaren '20 en '30 van de 12^e eeuw duurde het tot het begin van de 13^e eeuw voordat er in het Nedersticht weer een klooster werd gesticht: het Cisterciënzerinnen-klooster van Sint Servaas in de stad Utrecht. Dit klooster vond zijn oorsprong niet binnen de stad maar in het aangrenzende Abstede, De zuidelijke helft daarvan was de Galgenwaard, die in 1232 door bisschop Wilbrand van Oldenburg aan dit klooster werd geschonken.⁶⁰

Het klooster begon echter niet onder de orde van Citeaux maar als Benedictinessenabdij. De eerste jaren van deze abdij stellen ons voor problemen, want waarom verhuisde ze van buiten naar binnen de stad en waarom ging ze over tot de orde van Citeaux? Die overgang geschiedde bovendien tegen de wil van de priorin, zoals blijkt uit de *Chronographia* van Johannes de Beke bij het jaar 1225.⁶¹ J.J. van Moolenbroek, die er een uitvoerig artikel aan heeft gewijd, stelt de stichting van dit klooster als Benedictinessenabdij kort voor 1220, omdat in haar *Necrologium*, dat is aangelegd in 1223 en loopt tot 1482, personen zijn opgenomen die omstreeks die tijd leefden, bisschop Otto van Lippe, die sneuvelde bij Ane in 1227, als eerste van de bisschoppen.⁶²

De verandering van orde viel volgens Beke in 1225, het jaar waarin volgens de stichtingslegende van het klooster ook de verhuizing naar het terrein binnen de stad plaats vond. Volgens dat verhaal zou de heilige Servatius in eigen persoon de hovenier die op dat stuk grond woonde, hebben overgehaald om zijn grond aan de nonnen in Abstede te verkopen en daarmee niet alleen zijn eigen zielenheil te verzekeren maar ook dat van iedereen die daar in de toekomst begraven zou worden.⁶³ De monialen gingen graag op de verhuizing in, die door bisschop Otto van Lippe werd betaald; maar toen zij op diens aanraden ook van orde en

⁶⁰ OSU II nr. 848, anno 1232.

⁶¹ *Chronographia Johannis de Beke*, ed. H. Bruch, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 143, 's Gravenhage (Martinus Nijhoff) 1973, p. 169 onderaan, vlak na de slag bij Ane.⁶² J.J. van Moolenbroek, 'Servatius en Johannes. Over de vroegste geschiedenis van het Utrechtse vrouwenklooster van Sint Servaas', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1997, pp. 169-203, hier p. 187.

⁶² J.J. van Moolenbroek, 'Servatius en Johannes. Over de vroegste geschiedenis van het Utrechtse vrouwenklooster van Sint Servaas', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1997, pp. 169-203, hier p. 187.

⁶³ Het wonderverhaal van Sint Servaas en de hovenier staat in Nederlandse vertaling als bijlage bij Van Moolenbroek, pp. 197-198. De Latijnse tekst is afgedrukt door M.P. van Buijtenen, 'De St.-Servatius-abdij en Utrechts stadsuitleg', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 13^e jaargang, 1971, pp. 317-334, hier pp. 333-334.

⁶⁴ Alles over bisschop Wilbrand aan het eind van het wonderverhaal, Van Moolenbroek p. 198, Van Buijtenen p. 334.

habijt veranderden, protesteerde de priorin. Zag zij op tegen de vermindering van status van Benedictinessen naar Cisterciënzerinnen? Of de strengere regels en grotere afzondering? Er zou ook nog iets anders achter kunnen zitten.

In het bovengenoemde *Necrologium* werd grote aandacht besteed aan een kanunnik van het Utrechtse kapittel van Sint Jan, die zelf ook Jan heette en werd aangeduid als *fundator*, stichter van het klooster. Nu behoorde Abstede inclusief de Galgenwaard tot de omgeving van de Romeinse forten Utrecht en Vechten, die in 723 door Karel Martel samen met hun omgeving waren geschonken aan de kerk van Utrecht. Verder werd Vechten ook als bezit van de kerk van Utrecht genoemd in de *Commemoratio*, de Goederenlijst die in 948 door koning Otto I werd bevestigd. Misschien was de kanunnik Jan zich hiervan niet bewust, toen hij de zusters een plaats in dit nog onbewoonde gebied aanwees, maar bisschop Otto van Lippe kan het als inbreuk op de rechten van zijn kerk hebben gezien en daarom de zusters hebben gedwongen te verhuizen naar een andere plek. Het hele stadsgebied van Utrecht binnen de singels was bisschoppelijk rechtsgebied met de immuniteiten van de vijf stadskapittels en verder bewoond door leken, zoals de hovenier uit de stichtingslegende.

Bisschop Otto betaalde de verhuizing maar liet de zusters verder aan hun lot over: hij schonk hun de grond niet en bouwde er ook geen kerk voor hen. Ook horen we niet dat hij hun nieuwe klooster wijdde. Ze moesten de grond zelf kopen en kregen pas een nieuwe kerk onder de volgende bisschop, Wilbrand van Oldenburg (1227-1233), nadat bisschop Otto in de slag bij Ane in Drenthe was gesneuveld, 1227. In dit licht bezien, kan de gedwongen overgang naar de Cisterciënzer orde een strafoefening zijn geweest. De priorin voelde zich bedrogen en vertrok.

Bisschop Wilbrand kreeg medelijden met hen en legde de eerste steen voor hun kerk, die hij daarna wijdde aan Sint Servaas. Vervolgens schonk hij hun in 1232 de Galgenwaard en bewerkte ook bij de paus in Rome dat zij de inkomsten uit de kerk van Werkhoven mochten genieten, evenals die van de daarvan afhankelijke kapel van Odijk.⁶⁴

Mariëndaal bij Zuilen

Enige monialen van Sint Servaas zijn als eerste zusters ingetreden in het nieuwe Cisterciënzerinnen-klooster van Mariëndaal bij Zuilen, dat Dirk van Kovelwaet, kanunnik van Oudmunster, omstreeks 1245 stichtte. Wat hij als schenking meebracht, weten we niet, en ook niet of de bisschop eraan bijdroeg. Het gebouw is in 1383 ten gevolge van blikseminslag afgebrand maar weer opgebouwd. Tussen 1400 en 1440 verwierven de zusters door koop of schenking 44 morgen in het gerecht Zwezereng, waaronder 19 morgen van de heer van Abcoude. In het Morgengeld van 1459 werd het klooster in dat gerecht voor 78 morgen belast, maar daarna moet het flink wat bezittingen erbij hebben verworven, want in het Oudschildgeld van 1536 werd het aangeslagen voor ruim 200 morgen. Bij zijn stichting kan het klooster dus niet veel meer dan 34 morgen in Zwezereng hebben bezeten, misschien

⁶⁴ Alles over bisschop Wilbrand aan het eind van het wonderverhaal, Van Moolenbroek p. 198, Van Buijtenen p. 334.

afkomstig van Dirk van Kovelwaet, en pas na 1459 is het echt gaan groeien. Van een bijdrage van de bisschop blijkt niets. In 1586 is het na beeldenstorm definitief afgebroken.

Wittevrouwen

Een vrouwenklooster waarvan we bijna niets weten, is dat van de Wittevrouwen Norbertinessen bij Utrecht. Het wordt in 1271 genoemd in het testament van gravin Aleid van Avesnes, de zuster van graaf Willem II van Holland en Zeeland en tante van graaf Floris V, omdat het 5 pond daaruit krijgt.⁶⁵ Hoe lang dit kanunnikessenstift dan al bestaat en wie het heeft gesticht, is onbekend.

Duitse Orde

Meer houvast, hoewel niet zonder problemen, hebben we bij het huis van de Duitse orde net buiten de wal ten zuidwesten van de stad Utrecht bij het Lijnpad in de parochie van de Geertekerk, gebouwd in 1232 op grond die in 1231 was geschonken door Sweder van Dingede jr. en zijn echtgenote Beatrix ter afkoping van een kruistochtgelofte van 100 pond.⁶⁶ In 1259 schonk bisschop Hendrik van Vianden de ridders ook het aangrenzende Geertekerkhof, toen de Geertekerk buiten de muur was afgebroken en binnen de stad weer opgebouwd.⁶⁷ Op dat terrein verbleven zij totdat zij in 1345 hun toevlucht moesten nemen tot een verblijf aan de Springweg binnen de muren, waar zij in de volgende jaren een nieuw huis bouwden, omdat het gewapende conflict tussen de bisschop en graaf Willem IV van Holland-Henegouwen de oude plek te onveilig maakte.⁶⁸

De Duitse orde was net als de Johanniter orde een geestelijke ridderorde van kruisvaarders in het Heilige Land met de dubbele taak om zieken en gewonden te verzorgen en de moslims te bestrijden. Terwijl de Johanniters al voor het begin van de kruistochten in Jeruzalem bestonden als ziekenhuisbroederschap en omstreeks 1130 ook ridders in hun gelederen opnamen, ontstond de Duitse Orde pas tijdens de derde kruistocht (1189-1191) in het legerkamp voor Akko, waar met de zeilen van een Duits koggeschip een tenthospitaal werd gebouwd om voor Duitstalige soldaten een biecht in de eigen taal mogelijk te maken. Dankbare patiënten en bewonderaars schonken vervolgens grondbezit in hun land van herkomst aan deze orde, dat al spoedig werd georganiseerd en beheerd in de vorm van regionale balijen met daaraan onderhorige plaatselijke commanderijen.

Wat Nederland betreft, werd grond aan deze orde voor het eerst geschonken in de buurt van Dieren door graaf Adolf van den Berg in 1218 in het legerkamp voor Damiate tijdens de vijfde kruistocht. Daar schonk diens leenman Sweder van Dingede sr. in 1219 ook zijn hof met het aldaar wonende gezin in Lankarn (Spankeren) en zijn hoeve in Schalkwijk.⁶⁹

⁶⁵ OBHZ III, 1256-1278, ed. J.G. Kruisheer, (Van Gorcum, Assen-Maastricht 1992), nr. 1580, 1271 oktober 18.

⁶⁶ Zie J.A.Mol, *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum, Verloren, 2011), p. 25 en noot 4.

⁶⁷ P.J.C.G. van Hinsbergen, *Inventaris van het Archief van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht 1200-1811* (Utrecht, eigen beheer van de Balije, 1955 / 1982), regest nr. 628, 1259 december 21.

⁶⁸ *Inventaris* Van Hinsbergen, p. 7 en regesten 629 en 630, uit de jaren 1346 en 1347.⁶⁹ OSU II nr. 668, anno 1219.

⁶⁹ OSU II nr. 668, anno 1219.

Aangezien er in 1219 nog geen balije van Utrecht bestond, kwam de schenking van Sweder sr. onder de balije Koblenz te ressorteren en ging pas in 1420 over naar de commanderij Biesen in Limburg en vandaar in 1434 naar het Duitse Huis van de balije van Utrecht.⁷⁰ Wel hebben wij het vermoeden dat de hoeve in Schalkwijk al eerder aan het Duitse Huis in Utrecht was overgedragen, misschien wel kort nadat dit huis was gesticht in 1232.

Intussen had dit huis zich vanaf 1232 ontwikkeld tot hoofdhuis van de balije van Utrecht met commanderijen door heel Nederland, in het Nedersticht, Holland, Zeeland, Friesland en Gelderland. In het Nedersticht lag ook de commanderij Rhenen, die in een onbekend jaar voor 1277 was gesticht door graaf Otto van Bentheim bij zijn inkleding als ridder van de Duitse Orde, met schenking van de Sint Cunera-kerk te Rhenen, de gruit aldaar, de tiende in de Node (bij Wageningen), de kerk en tiende van Bemmelen, en drie hoven Meynardinck, Gesteren en Hobbeldynck.⁷¹ Omstreeks 1400 bezat de Duitse Orde volgens onze grote kaart in de parochie en het gerecht Rhenen in totaal 247 morgen, verdeeld over enkele grote, veel kleinere en verder heel veel zeer kleine percelen van minder dan een morgen.

Anders dan het Sint Catharijneconvent van de Johannieten, dat geen ridders huisvestte maar een balije was voor kapelaans, was het Duitse Huis in Utrecht een commanderij of balije voor ridders. Wel hoorden er daarnaast ook priesterbroeders tot haar bewoners, met een taak in de Sint Nicolaaskerk in de stad, waarvan de orde in 1250 het patronaatsrecht ontving uit handen van bisschop Hendrik van Vianden, op voorwaarde dat de kerk door de eigen priesterbroeders zou worden bediend.⁷² Het is niet duidelijk hoe lang de broeders van het Duitse Huis deze taak werkelijk hebben vervuld, want op lijsten uit de 14e en 15e eeuw staat de Sint Nicolaaskerk te Utrecht steeds vermeld als behorend bij de Dom.⁷³ Maar in 1267 werd er toch een priesterbroeder aangesteld als opvolger van een overleden voorganger.⁷⁴

Kennelijk beschikte Sweder van Dingede sr. in 1219 over grondbezit in het Nedersticht dat hij niet aanwijsbaar van de bisschop of de keizer had gekregen. Wij vragen ons af op welke titel zijn zoon Sweder jr. in 1231 de grond bij de Geertekerk buiten de wal aan het Duitse Huis kon schenken (zie boven). Hij moet dit land hebben gekocht van bisschop Wilbrand, want deze grond behoorde niet aan een particuliere eigenaar, maar maakte deel uit van de schenking van Karel Martel uit 723 van de forten *Traiectum* en Vechten met omringend land. Is het toeval dat de schenking van Sweder jr. pas plaats vond in 1231, nadat bisschop Otto van Lippe in 1227 bij Ane was gesneuveld? Deze bisschop had immers gewaakt tegen aantasting van de rechten van de kerk, zoals we bij de schenking van Folcold aan Berne en de nonnen van Sint Servaas in Absteede hebben vermoed.

⁷⁰ Zie voor een algemeen overzicht van het Duitse Huis in Utrecht en de archieven der afzonderlijke commanderijen: *Inventaris* Van Hinsbergen, pp. 7-17 en voor Dieren pp. 132-147 met regesten 1491 en 1492 over de overdracht van Dieren aan Biesen in 1420 en Utrecht in 1434.

⁷¹ *Inventaris* Van Hinsbergen, Rhenen pp.191-200, met regest 2308 uit 1277 van de bevestiging van de eerste schenking.

⁷² OSU III nr. 1218, 1250 december 1.

⁷³ Dekker, *Kromme Rijngebied*, p.314, noot 27.

⁷⁴ Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, p. 31 met noot 38.

Behalve het oude Geertekerkhof ontving het Duitse Huis in Utrecht geen grondbezit van de bisschop, maar wel tolvrijheid op de bisschoppelijke tollens langs de Rijn voor vervoer van honderd vaten wijn of waren van gelijke waarde per jaar, om te beginnen in 1224 en bevestigd in 1240, 1259 en 1302.⁷⁵

Samenvatting en conclusie

Als we de kloosterstichtingen uit de 11e, 12e en 13e eeuw overzien, valt het op dat het grondbezit van een nieuw huis slechts in enkele gevallen en dan maar voor een deel van de bisschop afkomstig was: de abdij van Sint Paulus op de Hohorst bij Amersfoort, het Sint Catharijneconvent van de Johanniters met het ziekenhuisterrein en kerkhof aan beide kanten van de Catharijnesingel en de Hof ter Weide in Vleuten, het Cisterziënzerinnenklooster van Sint Servaas met de Galgenwaard in Abstede, en opvallend genoeg het Brabantse klooster Berne als dochter van de Norbertijner abdij Mariënweerd met een enorm grondbezit in Maarsbergen. Mariënweerd aan de Linge, buiten het Nedersticht, was zelf helemaal een particuliere stichting van de familie van Cuyk. Ook de andere kloosters kregen hun grond van particuliere schenkers. Alle stichtingen breidden hun bezit vervolgens uit door ontginning en koop, waarbij ze soms extra begunstiging van de bisschop genoten in de vorm van patronaatsrechten of vrijstelling van expedities en andere diensten of tolvrijheid voor koopwaar.

De bisschop kon waarschijnlijk niet anders, omdat hij zelf niet over de landsheerlijkheid met bijkomende koninklijke rechten (*regalia*) beschikte en moest woekeren met het tiende deel van de fiscale goederen dat hem in 753 door toedoen van Bonifatius door koning Pepijn was geschonken, samen met de immuniteit van de kerkelijke goederen uit de oorkonde van 751-754. Die gunsten golden de kerk van Sint Maarten in een tijd dat Utrecht nog geen bisdom was maar vacante zetel van een aartsbisdom onder de Friezen. De eerste bezetter van die zetel, aartsbisschop Willibrord, had goederen voor zijn hoofdkerk Sint Salvator of Oudmunster verworven door de schenking van Karel Martel in 723 van de Romeinse forten Utrecht en Vechten met omgeving. Een belangrijke schenking was vervolgens die van Karel de Grote in 777, waarbij aan de kerk van Sint Maarten in Utrecht Leusden en de vier wouden aan beide kanten van de Eem werden geschonken en aan de *Upkirica* in Dorestad, een eiland of weerd in de oksel van Rijn en Lek en een terrein met een straal van honderd *perticas* rondom de kerk en het oevergeld op de Lek. Na terugkeer omstreeks 920 naar hun bisschopsstad Utrecht, die ze uit angst voor de Vikingen waren ontvlucht, gingen de geestelijken werk maken van het opeisen van hun oude bezit. Dit werd in 948 door koning Otto I bevestigd in een oorkonde waarin naar een goederenregister werd verwezen, de *Commemoratio de rebus sancti Martini Traiectensis ecclesie*, waarin dat bezit bij stukjes en beetjes werd beschreven. Een belangrijke nieuwe koninklijke schenking was kort daarna, in 953, de gift van de rivier de Vecht met aangrenzend land en zijriviertjes van de mond tot

⁷⁵ *Inventaris Van Hinsbergen*, regesten 97 (1224), 98 (1240) en 99 (1259, 1302).

Loenen of misschien nog verder stroomopwaarts. Hoewel de bisschop niet beschikte over het koninklijk wildernisregaal, kon hij hier in elk geval wettig gaan ontginnen.

Behalve over woeste grond kon de bisschop daarbij beschikken over de gerechtsheerlijkheid door de immuniteit van de kerkelijke goederen, verder de kerkelijke tiende - een tiende van alle landopbrengst en jonge dieren, een belasting die al sinds de Karolingische tijd voor alle Christelijke kerken gold en los stond van de oorkonde van 753 - , en de recognitietijns van ontgonnen gebied ter erkenning van zijn overheidsgezag. Met deze vermogenselementen, gerecht, tiende en tijns, naast het tiende deel van alle fiscale grond, heeft de bisschop gewoekerd bij het begiftigen van zijn kapittels en de kloosters in zijn Nedersticht. Veel woeste grond langs de Utrechtse Heuvelrug bleef daarnaast ongebruikt en zou pas vanaf de 18^e eeuw worden ontwikkeld tot de Stichtse Lustwarande.

Bijlage 1, Kapittels en kloosters met meer dan honderd morgen grondbezit per gerecht

BEZITTER	GERECHT	morgen	BEZITTER	GERECHT	morgen
Abdij Mariendaal Zuilen	Achttienhoven	123	Kapittel St Jan	Achttienhoven	177
Abdij Mariendaal Zuilen	Zuilen Zwesereng	231	Kapittel St Jan	Maarsseveen	146
Bisschop	Amerongen	446	Kapittel St Jan	Oostveen	159
Bisschop	Amerongen Leersum	221	Kapittel St Jan	Vuursche	638
Bisschop	Baarn	522	Kapittel St Marie	Jutphaas Nedereind	110
Bisschop	Bunnik Vechten	129	Kapittel St Marie	Lopik	352
Bisschop	Darthuizen	288	Kapittel St Marie	Vleuten	101
Bisschop	de Bilt Oostbroek	759	Kapittel St Marie	Zegveldbroek	222
Bisschop	De Bilt Overdevecht	324	Kapittel St Pieter	Breukelen Proosdij	103
Bisschop	De Haar	118	Kapittel St Pieter	Breukelerveen	416
Bisschop	Doom	954	Kapittel St Pieter	Jutphaas Nedereind	140
Bisschop	Driebergen	1410	Kapittel St Pieter	Schalkwijk	125
Bisschop	Driebergen Weerdorp	288	Kapittel ten Dom	Amerongen	336
Bisschop	Driebergen Rijsenburg	183	Kapittel ten Dom	Amerongen Leersum	194
Bisschop	Emmiklaar, Hoogland	420	Kapittel ten Dom	Cothen	519
Bisschop	Hagestein	1108	Kapittel ten Dom	Darthuizen	211
Bisschop	Houten en 't Goy	129	Kapittel ten Dom	Doom	558
Bisschop	Isselt	123	Kapittel ten Dom	Dwarsdijk/ Nijendijk	282
Bisschop	Kamerik Mijzijde	274	Kapittel ten Dom	Houten en 't Goy	176
Bisschop	Langeweide	769	Kapittel ten Dom	Neerlangbroek	314
Bisschop	Leersum	931	Kapittel ten Dom	Oostveen	468
Bisschop	Leusden	2965	Kapittel ten Dom	Overlangbroek Domproost	174
Bisschop	Maarn	832	Kapittel ten Dom	Papendorp	271
Bisschop	Montfoort	158	Kapittel ten Dom	Schalkwijk	107
Bisschop	Renswoude	564	Kapittel ten Dom	Werkhoven	192
Bisschop	Rhenen	1552	Kapittel ten Dom	Woudenberg oude gerecht	200
Bisschop	Ruige Weide	331	St Laurensabdij Oostbroek	de Bilt Oostbroek	1051
Bisschop	Schalkwijk	137	St Laurensabdij Oostbroek	Werkhoven	101
Bisschop	Soest	327	St Laurensabdij Oostbroek	Woudenberg Heijshoten	800
Bisschop	Soest de Birckt	255	St Laurensabdij Oostbroek	Zeisteroever	120
Bisschop	Stoutenburg	318	St Paulusabdij Utrecht	Emmiklaar, Hoogland	357
Bisschop	Vreeswijk	124	St Paulusabdij Utrecht	Leusden Asschat	219
Bisschop	Werkhoven	346	St Paulusabdij Utrecht	Leusden Hamersveld	138
Bisschop	Woudenberg	100	St Paulusabdij Utrecht	Soest	1177
Bisschop	Zegveld	230	St Servaasabdij Utrecht	Groot Covelswade, Abstede	135
Bisschop	Zegveldbroek	141	St Servaasabdij Utrecht	Oostveen	204
Bisschop	Zeist	2678	St Stevensabdij Oudwijk	Kamerik Houdijk	139
Johanniters	Achttienhoven	273	St Stevensabdij Oudwijk	Kamerik Mijzijde	370
Johanniters	Benschop	132	St Stevensabdij Oudwijk	Maarsseveen	120
Johanniters	Harmelen	202	St Stevensabdij Oudwijk	Nieuw Kamerik	150
Johanniters	Oostveen	331	St Stevensabdij Oudwijk	Oostveen	540
Johanniters	Stoutenburg	107	St Stevensabdij Oudwijk	Oostweerd	131
Johanniters	Vleuten	244	St Stevensabdij Oudwijk	Schonauwen	170
Johanniters	Waarder	125	Vrouwenklooster de Bilt	de Bilt Oostbroek	393
Kapittel Oudmunster	Achttienhoven	125	Vrouwenklooster de Bilt	Vuursche	208
Kapittel Oudmunster	IJsselstein Achtersloot	322	Vrouwenklooster de Bilt	Werkhoven	155
Kapittel Oudmunster	Jutphaas Nedereind	133	Vrouwenklooster de Bilt	Zeist	150
Kapittel Oudmunster	Kromwijk	107	Vrouwenklooster de Bilt	Zeist Dinsel	1121
Kapittel Oudmunster	Linschoterhaar	108	Vrouwenklooster de Bilt	Zeist Stoetwegen	175
Kapittel Oudmunster	Maarschalkerweerd	138	Wittevrouwenklooster Utrecht	Oostveen	111
Kapittel Oudmunster	Schalkwijk	141			
Kapittel Oudmunster	Sterkenburg	116			
Kapittel Oudmunster	Vleuten	475			
Kapittel Oudmunster	Westbroek	426			
Kapittel Oudmunster	Wijk bij Duurstede	154			
Kapittel Oudmunster	Woudenberg oude gerecht	121			